

NOVI OMANUT

PRILOG ŽIDOVSKOJ POVIJESTI I KULTURI

Godište XXIX. Broj 2 (159), Zagreb, travanj-svibanj-lipanj 2023 / omer-sivan-tamuz-av 5783

Pod lupom

Ni na nebu ni na zemlji

Piše Zdravko Zima

Povijest Rijeke istodobno je i povijest njezine književnosti. Hrvatske ali i talijanske; posljednje sve manje, pogotovo nakon Drugoga svjetskog rata, kad je taj stoljetni *corpus separatum* pripojen Jugoslaviji i kad se talijanski dio njegove populacije odlučio za masovni egzodus. Možda zvuči otrcano, iako je istinito, da u vrtlogu povijesnih potresa velike sile mijenjaju i na svoj način retuširaju geopolitičku kartu svijeta, dok su žrtve njihova prekrajanja redovito pojedinci koji su se logikom nacionalne pripadnosti, i neovisno o vlastitoj volji, u danom času našli na gubitničkoj strani. Kao multietnička sredina Rijeka je funkcionirala još u 18. stoljeću, a s Hrvatsko-ugarskom nagodbom i inkorporiranom Riječkom krpicom iz 1868. dobila je status posebnog entiteta pod ugarskom upravom. U gradu se komuniciralo na hrvatskom, njemačkom i talijanskom, talijanskim ponajviše u pomorstvu i trgovini, ali s donošenjem spomenutog dokumenta u javnim službama obvezatan je postao mađarski jezik. Iz današnje perspektive bilo je to vrijeme tolerancije, no s buđenjem iredentističkih ideja još prije Prvoga svjetskog rata, a pogotovo poslije Mussolinijeva dolaska na vlast, želja za suprematizmom jedne kulture nad drugom zrcalila se u odnosima Talijana i istarskih ili primorskih Hrvata, kulminirajući u ratu te stvaranju Zone A i Zone B, koje je još desetljećima zasjenjivao oblak povijesne nostalgije, a pripadnici talijanskog etniciteta, pogotovo oni iskorišteni (*sradicati*), taj oblak nad vlastitim glavama čute i danas. Od 1945. do 1954. Rijeku je napustilo između 30 i 40 tisuća stanovnika, ukupan broj Talijana iz Istre i Primorja koji su u to doba emigrirali iz Jugoslavije svodi se na 200 tisuća, pa neutralnom promatraču ne preostaje drugo nego da ponovi onu staru latinsku: *vae victis* (jao pobijedenima)!

U velikim historijskim olujama gubi se osjećaj za njanse, što će reći da na kraju ceh ne plaćaju samo okupatori ili zločinci, ako ga uopće plaćaju, nego svi pripadnici entiteta koji su se stjecajem okolnosti našli na pogrešnoj ili gubitničkoj strani (što nije uvijek jedno te isto). Hrvatski Talijani, odnosno *ezuli*, bili su dijelom žrtve jugoslavenskih komunističkih vlasti koje ih nisu tetošile, ali najzaslužniji za njihovu zlu kob bio je Mussolini sa svojim fašistima. Poslije rata, kad su se zbrajali dobici i gubici i kad su se po tko zna koji put korigirale granice, a samim tim i ljudske sudbine, saveznici su više vodili računa o jugoslavenskim nego o talijanskim zahtjevima. To samo znači da su dali prednost pobjednicima. Tako se znatan dio riječkih Talijana, i ne samo njih, našao pod okriljem režima s kojim nisu imali gotovo ničeg zajedničkog. Rijeka je preko noći gubila nekadašnji identitet, a Marisa Madieri, rođena Riječanka s iskustvom izbjeglištva, u jednoj je knjizi konstatirala: „Dosta brzo je uslijedio razmjerni mir. Tata je, otpušten u svibnju 1945. s dužnosti zamjenika direktora Pokrajinskog udruženja zadrugara poljoprivrednika u Rijeci, malo zatim našao zaposlenje kao računovođa u ne znam kojem poduzeću, vjerojatno zahvaljujući poznavanju srpsko-hrvatskog; mama nije više morala kuhati samo suhi grašak i čekati u predugačkim redovima, izlaziti u zoru da bi nabavila koje jaje ili nešto mlijeka u kupovini na crno. Ubrzo sam se sprijateljila sa slavenskom djecom koja su došla stanovati blizu nas, umjesto talijanskih obitelji što su počele masovno odlaziti, i nisam razumjela tugu i prešutnu mržnju mojih roditelja, koji nisu sebi dali mira vidjevši svoj grad iznakažen novim običajima i licima, folklornim plesovima, poput kola, što su se plesali na trgovima i po obalama, i od brojnog dolaska Srba, Hrvata, Makedonaca, Bosanaca, bodula. Moji su ih roditelji nazivali «ciganima», bilo zbog šarolikih nošnji i crne puti nekih od njih, bilo zbog nekih

postupaka neprimjerenih i bučnih, kojima se pridruživala goropadnost pobjednika.“

Neovisno o mogućnosti da je netko bio komunist, skvadrinist ili indiferentni građanin koji se ne pača u politiku, ovaj citat zorno ilustrira u kakvoj su se situaciji poslije 1945. našli riječki Talijani. Tisuće domicilnih stanovnika prebjeglo je iz grada i iz nove države, a među njima i Antonio Widmar, Enrico Morovich, Paolo Santarcangeli, Gino Brazzoduro, Franco Vegliani Sincovich (podrijetlom s otoka Krka), Francesco Drenig, alias Bruno Neri, Marisa Madieri te drugi pisci i intelektualci. Život u graničnoj zoni, na razmeđu različitih kultura i jezika, može biti poticajan, osobito za pisce. Ali u klimi uzbudanog poraća, kad su duhovi još bili uzburkani, kad neprijatelji nisu bili samo pripadnici inorodne vojske nego i pripadnici inorodnih naroda, egzodus riječkih Talijana bio je sve prije nego pitanje individualnog luksuza. S dolaskom globalizacije, sa sve bržim svladavanjem daljina i napretkom tehnologije koja je i relativno male gradove pretvorila u babilonsku mješavinu jezika i disparatnih kultura, pitanje individualnog identiteta možda više nije takvo kao što je nekoć bilo. Naravno,

Santarcangelijeva glad za znanjem bila je velika gotovo kao njegova žeđ za životom, slobodnim i punokrvnim, bitno drukčijim od onog što ga je nudio Duce ili jugoslavenski maršal čija se pobjeda postupno nazirala i zbog koje će se on, Juda, Ungar, Talijan i što sve ne, erudit i kozmopolit, antifašist ali ne i komunist, poslije rata ponovo naći u nebranu grožđu

jedno je kad se identitet ili jezik mijenjaju vlastitom voljom, iz znatiželje ili radi upoznavanja neke druge tradicije, a nešto sasvim drugo kad je čovjek na to prinuđen. Kad nema izbora. Iskustvo nas uči da je identitet proces podložan mijenama, da u krajnjoj liniji nije zadan jednom za svagda, za što demografski pomaci na razmeđu dvaju stoljeća (i tisućljeća) nude dovoljno potvrda. U svijetu izjednačenu s globalnim selom mnogi pisci postaju protagonisti kulture u zemljama koje su do jučer bile kolonizatori u njihovim matičnim sredinama. Tako stasaju generacije pisaca na granici različitih kulturnih i civilizacijskih navika, pisaca raseljenih i izmještenih svojom voljom ili inercijom globalizacijskih trendova, ali ipak različitih od onih koji su nakon sloma Trećeg Reicha napuštali Rijeku.

Oni prvi odlaze sada u zemlje svojih bivših gospodara da bi kompenzirali dugove, oni drugi, *ezuli*, bježali su u Italiju da bi platili cijenu za koju ih je, neovisno o njihovoj volji, zadužio Mussolini. Kako god bilo, povijest se ponavlja, ali tako da je u svojoj repetitivnosti uvijek drukčija i nepredvidljivija, što može biti utjeha onima koji od nje ionako nisu ništa naučili. Jedan od pisaca u čijoj se sudbini uzorno zrcale muke riječkih Talijana ili svih onih koji u krvavim godinama nacizma nisu bili svodivi na jedan narod, jednu stranku ili jedan kolektivni nazivnik bez dvojbe je Paolo Santarcangeli (1909–1995). Nesporazumi počinju već od imena jer je njegovo pravo ime Pál Schweitzer. Santarcangeli alias Schweitzer rodio se na Rijeci. Bio je Židov, podrijetlom iz Mađarske, u zavičajnom gradu završio je mađar-

Teret različitosti: Paolo Santarcangeli

sku osnovnu školu, a nakon toga i talijanski *Liceo classico*. U Beču je godinu dana studirao ekonomiju, a u Padovi diplomirao pravo, vrativši se nakon toga na Rijeku. Nekoliko godina radio je kao odvjetnik, sve dok ga u tome nisu omeli rasni zakoni. Rat je proveo u Italiji, uglavnom u regiji Emilia-Romagna, vodeći sa sobom majku i ne odvajajući se od pisaačeg stroja, pišući i intenzivno prevodeći, što je u ratnom kaosu graničilo sa čudom. Preživio je svakojaka iskušenja, a u mjestu Sant Arcangeli, bježeći pred Nijemcima, spas je našao u lokalnoj crkvi. Prema svjedočenju Roberta Ruspantija, otad se smatrao ponovo rođenim, pa se iz zahvalnosti prema mjestu spasenja, nekoliko kilometara udaljenu od Riminija, prozvao Santarcangeli. Njegova spisateljska ostavština ima tri razine. Prvu čine naslovi u vezi s povijesti simbola i različitih religija (*Hortulus litterarum ili magija književnosti, Knjiga o labirintima, Nekya: silazak pjesnika u podzemlje i Homo ridens, povijest smiješnoga*), drugu pjesničke zbirke (*Mnogostruko srce, Pjesme izdašne sezone, Ratnikova smrt, Obračun, Pisma antipodima*), a treću knjige autobiografske proze *Luka obezglavljenog orla (Il porto del aquila decapitata)* i *U babilonskom sužanjstvu (In cativittà babilonese)*. Santarcangelijevu bibliografiju upotpunjuju i druge knjige proze, stotine eseja i studija te prijevodi s nekoliko jezika. Poslije rata živio je u Torinu, na čijem je sveučilištu osnovao Katedru za hungarologiju.

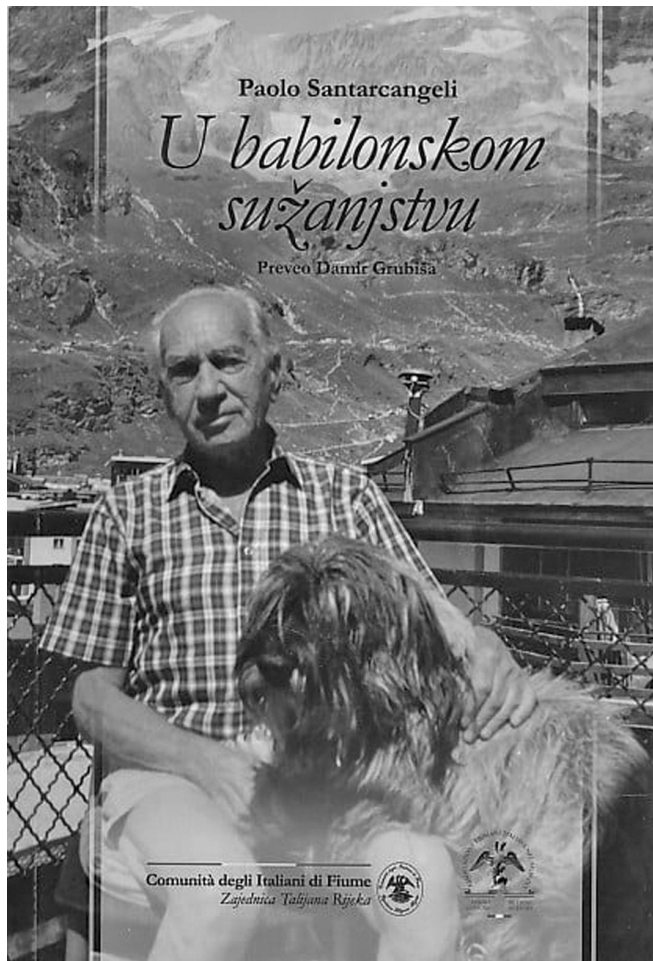
Za široku publiku najzanimljivije su Santarcangelijeve knjige autobiografske proze. Prvu, pod naslovom *Luka obezglavljenog orla*, objavio je 2010. Izdavački centar Rijeka u prijevodu Ljiljane Avirović, dok je drugu, *U babilonskom sužanjstvu*, tiskala Zajednica Talijana Rijeke (*Comunità degli Italiani di Fiume*). Knjiga je istodobno tiskana u dvjema verzijama, izvornoj i prevedenoj, pohrvaćenu je potpisao Damir Grubiša, a pogovorom popratio Ervin Dubrović. Kontekst je poznat: riječki Talijan, koji se 10. lipnja 1940. ni kriv ni dužan našao u klopki. Ni na nebu ni na zemlji, odvjetnik i pripadnik elite, koji više nije odvjetnik, nego sumnjivac i zatočenik sveden na svoje židovsko podrijetlo. Impresivne su stranice na kojima Santarcangeli s odmakom od četrdeset godina evocira osjećaj katastrofe, svjestan da

ni uz najveći napor volje ne može izmijeniti vlastitu sudbinu. Riječki prefekt gotovo mu se ispričavao što ga mora zatvoriti, Santarcangeli, onda još službeno Schweitzer, zamišljao je Van Goghova sunca koja se luđački okreću na užarenom ljetnom nebu, dok mu je otac, „uzvišen u svojoj naivnosti“, držao da je posrijedi fatalna zabuna. Ipak, na svim stranama slutile su se samo provalije ili logorske žice: na Rijeci je denunciran kao Židov, na bijeg prema Jugoslaviji nije ni pomišljao, tim više što nije znao hrvatski (iako je bio poliglot), a Italijom je dirigirao Duce koji mu je bio barem isto toliko odbojan koliko i Titovi komunisti. U kratkom roku završio je u Perugii, intenzivno je čitao, prevodio i preludirao na gitari, dok se gradski vicekvestor nije mogao načuditi da je završio u čuzi. Izgnaničke dane provodio je pod svakojakim imenima, pa i s lažnim dokumentima. Nekoliko desetljeća poslije, u tišini svoga torinskog doma, ocrtat će vjerodostojni autoportret: „Činjenica je da sam rođen na području Austro-Ugarske Monarhije ili, bolje reći, Ugarsko-Hrvatske, i k tomu na njezinu ekstremnom kraju, pod aspektom ne samo teritorijalnim već i lingvističkim i kulturalnim i, štoviše, na obali mora koje spaja, ali i odvaja narode cijelog svijeta, činjenica je da sam kao dijete iz dječjeg vrtića nosio crnu vrpču u znak žalosti zbog smrti Franje Josipa; da sam pohađao mađarsku osnovnu školu, ali zato talijansku gimnaziju, licej. Sve me to već unaprijed stavlja u čudnu situaciju, neizbježno me osuđuje – kao i bilo koga drugoga u istim uvjetima – na stanje duha čovjeka s granice.“

Rekapitulirajući godine i zbivanja koja su presudno kanalizirala njegovu biografiju, Santarcangeli piše o *suživotu sa samim sobom*, o vrtlarstvu, učenju, prevodenju i prijateljstvu, tvrdi da je dva puta pročitao Manzonijev roman *I promessi sposi*, da mu fali muzika, dakako, klasična, a ne ona koju je u svojim sjećanjima evocirala Marisa Madieri, ali se isto tako ne libi priznati da mu fali žena, žena kao antipod ili ono što čini ljepotu svijeta u množini svih mogućih različitosti i suprotnosti. Premda su rat i progonstvo ekstremna stanja koja pretpostavljaju pitanje elementarnog opstanka, boraveći u nekom župnom dvoru delikatno je komentirao jezivu formu klanja svinja, legitimirajući se kao predvodnik kulturalne zoologije u vrijeme i u prilikama u kojima su zbrisane sve konvencije i u kojima je život, ljudski i životinjski, najmanje na cijeni. Santarcangelijeva glad za znanjem bila je velika gotovo kao i njegova žed za životom, slobodnim i punokrvnim, bitno drukčijim od onog što ga je nudio Duce ili jugoslavenski maršal čija se pobjeda postupno nazirala i zbog koje će se on, Juda, Ungar, Talijan i što sve ne, erudit i kozmopolit, antifašist ali ne i komunist, poslije rata ponovo naći u nebranu grozdu. Na jednome mjestu ustanovit će da su jugoslavenski narodi u godinama nacizma podnijeli najveće žrtve, ali to ga nije moglo pokolebati da nakon kraćeg boravka u Trstu, kamo se preselio poslije Rijeke, definitivno ostane u Italiji. O balkanskom i južnoslavenskom svijetu nije želio konstatirati ništa loše, ali ni dobro. Bio je prožet osjećajem različitosti, o čemu svjedoči činjenica da je jedne večeri u crkvi Madonna del Carmine pokraj Firence upoznao ruskog radiotelegrafista i zarobljenika koji se zvao Ivan. Komunicirao je s teškoćama jer, osim ruskog, nije znao nijedan drugi jezik.

Santarcangeli je baratao najvažnijim europskim jezicima, znao je, dakako, i mađarski, žaleći što kontakte s Ivanom nije iskoristio da bolje savlada ruski, ali mu nikada nije palo na pamet da nauči i hrvatski, neovisno o činjenici da

se rodio na Rijeci. A poslije rata, kad se vratio na Rijeku s dvojakim osjećajima, razapet između želje za povratkom i svijesti da su se svijet, a s njim i Rijeka radikalno promijenili, gledao je grupe partizana u trijumfalističkom zanosu, za-

Sudeći o jednom ekstremnom i po mnogočemu traumatskom vremenu, makar i s distance, Santarcangeli nije upao u zamke pretjerivanja, iako u procjenama političkih zbivanja nije mogao pobjeći od sama sebe. Nije se mogao distancirati od vlastite biografije. A zašto bi se uopće distancirao? Da nije bio Židov, da nije optirao za talijansku Rijeku, da nije bio Duceov, ali i Titov oponent, ne bi mu se dogodilo sve što mu se dogodilo

ključujući da njegov zavičajni grad miriše na Balkan. Nema se tome što dodati ni oduzeti. U svojoj olfaktivnoj delikatnosti bivši Riječanin i budući Torinez bio je jasan da jasniji nije mogao biti. Uostalom, D'Annunziovu fantomsku

državu, nazvanu Talijanska uprava za Kvarner (*Reggenza Italiana del Carnaro*), koja je, osim Rijeke, pretendirala i na otok Krk, hrvatski historiografi tretirali su kao farsu. Nije ju bitno drukčije tretirala ni Kraljevina Italija, koja nije odobravalala D'Annunziov samovoljni čin, ali ga je odobravao Santarcangeli, objašnjavajući da je slavni pjesnik i Duceov štićenik svojom intervencijom spasio grad od *jugoslavenske okupacije*. Vraćajući se godinama svog ratnog izgnanstva, odnosno skrivanja po ubožnicama i seoskim imanjima, uglavnom u regiji Emilia-Romagna, Santarcangeli je demonstirao popriličnu erudiciju, baratajući imenima koja, unatoč specifičnosti prilika, pristanju uz temu kao ruka uz rukavicu (Blake, Böhme, Calvino, Ciceron, Cocteau, Croce, D'Annunzio, Dante, Max Ernst, Hans Fallada, Ugo Foscolo, Goethe, Hans Grimm, Heine, Hemingway, Herodot, Hölderlin, von Horváth, Kavafis, Leopardi, Primo Levi, Manzoni, Biago Marin, Ladislav Mittner, Teodoro Morgani, Christian Morgenstern, Paracelsus, Charles Péguy, Petrarca, Platon, Pope, Quasimodo, Giorgio Radetti, Ramakrišna, Marjorie Rawlings, Rilke, Umberto Saba, Seferis, Shakespeare, Shelley, Giani Stuparich, Johannes Tauler, Terezija Avilska, Leo Valiani, Zhuang Zhou).

Sudeći o jednom ekstremnom i po mnogočemu traumatskom vremenu, makar i s distance, Santarcangeli nije upao u zamke pretjerivanja, iako u procjenama političkih zbivanja nije mogao pobjeći od sama sebe. Nije se mogao distancirati od vlastite biografije. A zašto bi se uopće distancirao? Da nije bio Židov, da nije optirao za talijansku Rijeku, da nije bio Duceov, ali i Titov oponent, ne bi mu se dogodilo sve što mu se dogodilo. Istina, u usporedbi s mnogim drugim stradalnicima, njegova kalvarija djeluje kao bajka. Nije okrvavio ruke, a i sam je bio pošteden okrutnosti koje se u ratnom kaosu gotovo podrazumijevaju, pogotovo među onima koji su žigosani kao drukčiji i ideologijski neprilagodljiviji. Upravo je takav bio Santarcangeli, apologet ljepote koji je u izbjegličkim izbama sanjao klavirske partiture, maštao o lijepim ženama i grozio se nad hroptanjem svinja, koje su slutile na što se spremaju njihovi brutalni gospodari. Klasični izdanak Habsburške Monarhije ili srednjoeuropske Atlantide, bio je odveć inteligentan i samosvojan da bi i u najkritičnijim časovima izabrao stranu, siguran da ne želi voditi tuđe ratove, kad već ne može svoje. A njegove bitke najmanje su podrazumijevale mitraljeze ili topove. Poslije svega, riječki Talijan sa židovskim pedigreeom zaključio je da nije imao što prigovoriti Jugoslavenima, priznajući da se nije mogao osloboditi svijesti o različitosti. Premda nije mogao niti htio pobjeći od sama sebe, od etničkih korijena i tradicije koja ga je uobličavala, Santarcangeli nije podlegao pukom sentimentu, uvijek iznova ponavljajući koliko je sjećanje varljivo, tim više što se presudnom razdoblju svoje egzistencije vratio s distance od nekoliko desetljeća. Poslije Prvoga svjetskog rata Gdanjsk je bio slobodni grad s većinskim njemačkim stanovništvom i svim atributima državnosti. A onda je intervenirao Hitler, doduše mnogo drastičnije nego D'Annunzio na Kvarneru. Nakon sloma fašizma grad je anektiran Poljskoj, njemačko je stanovništvo protjerano, a naselili su ga Poljaci protjerani iz istočnih dijelova Poljske koje je, dakako, prisvojio Sovjetski Savez. To se zove povijest koja ima svoju cijenu, ali koju uvijek plaća netko drugi. Među inima, platili su je Günter Grass i Paolo Santarcangeli. Neće biti utješno, no da nije bilo tako, možda ne bi bilo književnosti, pa ni *Limenog bubnja*, ni Santarcangelijevih po mnogočemu impresivnih sjećanja.

Miroslav Šalom Freiberg: 120. obljetnica rođenja i 80. obljetnica smrti

Posljednji zagrebački rabin

Piše Ljiljana Dobrovšak

Ove godine obilježava se 120 godina od rođenja i 80 godina od smrti posljednjega zagrebačkog rabina Miroslava Šaloma Freibergera. Ovo je prilika da se ponovno sjetimo iznimnoga čovjeka koji je umjesto spašavanja svoga života izabrao odlazak u logor sa svojom zajednicom. Iako bi se očekivalo da je o njegovu životu objavljena knjiga, nema je, već se podaci nalaze raspršeni u raznim tekstovima. U ovom prilogu svi su oni korišteni, no najviše tekst Slavka Goldsteina objavljen 1999. u *Novom Omanutu*. Goldstein se pak kao izvorom koristio memoarima Cvija Rotema / Rothmüllera, prijatelja rabina Šaloma Freibergera.

Obitelj Freiberg doselila se na prostore Hrvatske sredinom 19. stoljeća, točnije 1858, kada se djed našeg rabina Hinko / Heinrich Freiberg iz Burgenlanda preselio u Hrvatsku i nastanio u Samoboru. Prvi poznati rodonačelnik obitelji Freiberg bio je njegov otac Emanuel Mendel Freiberg (Stadtschlaining, 1801–Stadtschlaining, 1886). U braku s Julijom

(Katarinom) rođ. Eisenstädter dobio je četiri sina: Salamona, Heinricha, Leopolda, Moritza, i pet kćeri: Babette, Katarinu udanu Hochstädter, Mariju, Elizabeth i Karolinu udanu Löw.

Rabinov djed Hinko / Heinrich (hebrejskog imena Samuel), u obitelji zvan još i Henri, rodio se u Stadtschlainingu. Godina njegova rođenja nije poznata, no u nekim dokumentima navodi se 1834. Oženio se Julijom (Amalijom) rođ. Fischer i s njom imao sinove: Salamona, Ladislava / Lozija, Josipa, Antona (Antuna) Nathana, Maxa, Leopolda / Poldija Davida, Friedericha / Fritza, Moritza / Mavra i Kamila Gorenica. Koliko nam je trenutno poznato, većina članova bila je zavičajna u Samoboru, no živjeli su u Zagrebu. Prema jednom dokumentu sve do Prvoga svjetskog rata u Samoboru je postojala tvornica bakra u kojoj su radili većinom stranci, a „među njima bili su i Freibergerovi“. Kada je tvornica prestala raditi, „iselili su se ti stranci, a među njima i neki od Freibergera, iz Samobora“. Možda je i rabinov djed Hinko / Heinrich Freiberg došavši u hrvatske krajeve našao zaposlenje u toj tvornici, da bi se poslije zaposlio kao podvornik židovske bogoštovne općine u Zagrebu, gdje je radio sve do umirovljenja.

Veliki rabin: Miroslav Šalom Freiberg

U tekstovima o rabinu Miroslavu Šalomu Freibergu za mjesto rođenja oca Antuna (su-sreće se i pod imenima Toni i Ante) navode se različiti podaci, negdje se navodi da je rođen oko 1874. u Samoboru, a drugdje da je rođen u Pinkafeldu. Prema spisu prijave imetka za vrijeme NDH, u „ličnim podacima“ navodi se da je rođen 5. lipnja 1868. u Pinkafeldu (Gradišće). Po zanimanju je bio stolar, tako se barem navodi u matičnoj knjizi rođenih Zagrebačke židovske općine, kada se rodio njegov sin Miroslav. To potvrđuje i Goldstein u tekstu iz 1999. gdje citira memoarske zapise Cvija Rotema, rabinova nerazdruživa prijatelja iz gimnazijskih i studenskih dana. Rabinov se otac 1907. zaposlio na mjestu činovnika Zagrebačke židovske općine i Hevre Kadiše i u njoj je radio sve do odlaska u mirovinu. Godine 1932. slavio je jubilej od 25 godina „nesustaloga“ rada kao činovnika Židovske općine i Hevre Kadiše. U memoarima Cvija Rotema navodi se podatak da se rabinov otac početkom 20. stoljeća preselio iz Karlovca u Zagreb i postao šamaš – domar-pomoćnik za sve poslove u sinagogi i općini. U prvom braku rodila mu se Hilda, polusestra rabina Šaloma, koja se 16. veljače 1922. udala za odvjetnika dr. Alfreda Singera, jednog od cionističkih prvaka u hrvatsko-jugoslavenskom cionističkom pokretu i neko vrijeme urednika *Židovske smotre* i *Židova*. O njoj imamo malo podataka, izuzev da se preselila u Sjedinjene Države. U drugom braku s Anom (Ankom) rođenom Kaufmann (Karlovac,

čak smo govorili hebrejski na sarajevskom sletu u augustu 1921., naše je židovsko znanje bilo i suviše mršavo. No mršavost znanja koje smo ponijeli iz Jugoslavije mi smo nadoknadili marljivošću i tvrdoglavošću, koje su postale poslovične među našim učiteljima i kolegama. Bili smo ponosni kad smo završili 'preparandiju' (pripremni kurs) za pola godine umjesto za godinu, i s uspjehom položili prijemni ispit. Pored učenja u 'leranštalu' i na univerzitetu bili smo aktivni i u cionističkom akademskom omladinskom udruženju 'Makabeja.' Tijekom studija u Berlinu Freiberger uspijeva djelovati i kao jedan od vođa omladinskoga cionističkog pokreta u Jugoslaviji. Dopisivao se s prijateljima u različitim centrima omladinskog pokreta te je postao jedan od onih prvaka koji su formirali jugoslavenski omladinski pokret dvadesetih godina. Javljao se s priložima u židovskim omladinskim časopisima, prevodio za *Haaviv*, objavljivao tekstove i rasprave u glasilu Jevrejske omladine Jugoslavije *Gideonu*. Iako je studirao u Berlinu, bio je aktivan u zagrebačkoj židovskoj zajednici na različite načine, za školskih ferija redovito bi dolazio u Zagreb. Čak je, kako Rotem navodi, na jednu godinu prekinuo studij da bi radio u Savezu židovskih omladinskih udruženja (SŽOU) „na jačanju kulturne sadržine i cionističkog ostvarenja“. I Rotem i Freiberger bili su nezadovoljni djelatnošću Saveza zbog njegove organizacijske nehomogenosti i zbog, po njihovu mišljenju, mlake cionističke orijentacije. Svoje žustre zamjerke mladi Šalom Freiberger iznio je u članku *Što nam treba*, objavljenu u *Gideonu* u lipnju 1921. Tada je u članku iznio kritiku: „Mi imamo organizaciju, ali nemamo pokreta, imamo predsjednike, ali nemamo vođa, imamo savez, nemamo valjanih društava, nemamo zajednica, bez kojih se ne može zamisliti pokret, a najmanje omladinski. Zajednica je u pokretu ono, što je korijen drvu. Kao što ne može postojati drvo bez korijena, ne može

Nikada nije zaboravio da je prije svega vjeroučitelj i cionistički borac, ideje o ustrojstvu židovskog života i židovske općine izvodio je iz temeljitog razumijevanje židovske teologije i povijesti, a njegovi tekstovi objavljeni u raznim časopisima antologijske su vrijednosti

Kako navodi Cvi Rotem, Šalom Freiberger nije dovršio studij na berlinskoj Visokoj školi za židovske studije, već je u proljeće 1926. diplomirao pravo i doktorirao teološke znanosti na Teološkom fakultetu u Würzburgu s tezom *Das Fastem im alten Israel (Obred posta u starom Izraelu)*

18. rujna 1875–Auschwitz, 1943), Antun je dobio sinove Miroslava i Srećka / Felixa (preselio se u SAD) te kćeri Ljubicu (Zagreb, 5. srpnja 1907–logor u Njemačkoj, 1943) i Veru (Zagreb, 1908–Beograd, 1942). Dok su se polusestra Hilda i brat Srećko preselili u SAD, sestre Ljubica i Vera zajedno s Miroslavom Šalomom stradale su u logorima za vrijeme Drugoga svjetskog rata. Kakvi su bili roditelji Šaloma Freiberga, opisano je u memoarima Cvija Rotema. Rotem za rabinova oca piše: „Bio je jednostavan čovjek, iskreno religiozan, ali nikako ortodoksan“, dok za majku navodi da je bila „duhovita, oštroumna i oštra jezika, ali gostoljubiva poput svoga muža, koji je svojom blagošću i plemenitošću svagda znao da izgadi njenu oporost i oštrinu“.

Miroslav Shalom (Šalom) rođen je u Zagrebu 9. siječnja 1903. Potpisivao se različito, kao Miroslav Šalom, dok je studirao kao Schalom Fritz, kada je objavljivao članke u Židovu kao Šalom. Zavičajnost je imao po djedu i ocu u Samoboru, iako su mu roditelji živjeli u Zagrebu. Na osnovi dokumenata vidljivo je da su mu roditelji neko vrijeme živjeli u Đorđićevoj 14, poslije u Petrovoj ulici 15, dok je Miroslav pohađao gimnaziju u Petrinjskoj 7. Kad je osnovana NDH, roditelji Miroslava Šaloma Freiberga živjeli su u Amruševoj 11. Šalom se 3. veljače 1931. oženio u Beču Irenom rođenom Steiner / Štajner (Beč, 24. prosinca 1906–Auschwitz / Birkenau, 1943?) iz ugledne obitelji vukovarskih Steinera. S njom je imao dva sina: Mihaela Rubena (Osijek, 18. rujna 1932–Sinaj, Egipat, 3. studenog 1956). i prerano umrla Imanuela (Osijek, 28. travnja 1936–Osijek, 21. svibnja 1936). Miroslav Šalom pohađao je osnovnu židovsku školu i zagrebačku klasičnu gimnaziju. O gimnazijskim danima u memoarima piše Cvi Rotem: „Šalom sam upoznao u šestom razredu Klasične gimnazije 1918. godine, posljednjih dana Austro-Ugarske monarhije... Mi smo onda već bili svjesni cionisti, puni, ravnopravni i aktivni članovi Literarnih sastanaka židovske omladine. I naši nežidovski kolege znali su za našu cionističku aktivnost, ali to nije smetalo međusobnom drugarstvu i učešću u životu razreda i škole.“ U ljeto 1921. maturirao je s odličnim uspjehom i odlučio se posvetiti rabinskom zanimanju te je nastavio studij na Visokoj školi za židovske nauke u Berlinu (Hochschule für die Wissenschaft des Judentums), zajedno s Rotemom. Dok je Freiberger studirao za rabina, Cvi je studirao opću judaistiku. O studentskim danima Rotem piše: „Stipendijom zagrebačke židovske općine (a Šalom i stipendijom Hevre Kadiše, jer je odlučio da se posveti rabinskom zvanju) pošli smo zajedno u jesen 1921. u Berlin, da tamo studiramo semitsku filologiju na univerzitetu za židovske znanosti na Hochschule (u ono vrijeme Lehranstalt) für die Wissenschaft des Judenthums. ...Šalom je bio odličan đak, a i trebalo je biti odličan đak da se uspije (...). Makar smo bili uvjereni da smo u različitim kursevima u Zagrebu (kod Dr. Gavre Schwarzara, Dr. Mojsija Margela, Dr. Šlomo Löwya) naučili dovoljno hebrejski i

ni pokret bez zajednice.“ Sljedeće godine, u srpnju 1922, kao devetnaestogodišnjak objavio je članak *Naša zadaća*, u kojem iznosi misaoni i aktivistički kredo kojeg će se držati cijelog života. U članku navodi da je „židovski narod bez židovskog duha... da ne živi svojim životom, da nema duše... jer nije mogao da se dalje razvija, jer (raspršen u dijaspori) nije imao potrebnih uvjeta za to, zemlju svoju i normalan narodni život, no ponio je sa sobom baštinu otaca, toliku zairu duševnog dobra, te je mogao vjekove, i vjekove da od nje živi. Na tu je baštinu židovski narod vezao svoj život. Dok je život drugih naroda zavisao o njihovoj zemlji, židovski je narod živio od ideje, i dok drugi narodi obrađuju zemlju svoju i stvaraju nove ideje, židovski je narod obrađivao baštinu svoju, te nije stvorio novih ideja... I stoga cilj našeg rada jest: unutarjna obnova sticanjem židovskog duha, i po tome povratak židovskom čovjeku... Preporođeni, postat ćemo novi ljudi, jer ljude označuje njihov duh. Potpuni možemo da postanemo tek onda, kad posve normaliziramo svoj život, životom u Erec Jisraelu. Tek ćemo onda moći da postanemo zdrav dio čovječanstva, kad budemo živjeli na svojoj zemlji i u svojem duhu. Tek će onda biti moguć dalji razvitak i stvaranje. (...) Kao što je apsurd zamišljati židovstvo kao čisto vjersku stvar, kao konfesiju, kako to žele asimilanti, isto je tako apsurdno zamišljati židovstvo kao posve nacionalnu zajednicu. I jedno bi i drugo samo za sebe propalo.“ Na kraju članka daje upute kako da do obnove židovstva dođu: „težište rada je omladina, manje grupe i široka organizacija, izleti, tečajevi, hebraizacija, njegovanje biblijske tradicije i obreda, upoznavanje Palestine, praktične pripreme za odlazak na izgradnju izraelske države u Palestini“. Program je detaljnije razrađen u zajedničkom tekstu Freibergera i Rotema *Zadruga*, objavljenu u *Gideonu* u lipnju 1923. S tim su idejama Freiberger i Rotem nastupili na IV. sletu Saveza židovskih omladinskih udruženja u Beogradu, koji se održavao od 5. do 8. kolovoza 1923. Na tom su sastanku prvi put i Freiberger i Rotem izabrani u vodeća tijela konferencije (Freiberger u sedmeročlani kandidacijski odbor, a Rotem u četveročlani odbor za rezolucije), ali su obojica zajednički istupili iz tih odbora, jer su došli u proceduralni spor s predsjedavajućim konferencije dr. Benom Steinom. Na Steinovu inicijativu bio je odbijen i naknadni prijedlog da Freiberger bude izabran u Radni odbor Saveza. Nakon što se uvidjelo da je Savez bez njih neefikasan, na inicijativu predsjednika Saveza Ota Rechnitzera, Freiberger i Rotem sa još dvojicom članova vraćeni su u radni odbor, a Freibergeru je povjereno vođenje kulturne referade. Narednih mjeseci – od jeseni 1923. do proljeća 1924. – Freiberger je privremeno prekinuo studije u Berlinu i s velikim žarom posvetio se organizacijskom radu Saveza. Po vlastitoj inicijativi, a u okviru Saveza, u Zagrebu, Sisku, Karlovcu, Bjelovaru i Koprivnici osniva desetak manjih grupa od po šest do deset najdosljednijih mladih cionista, koji su bili spremni pripremati se za naseljavanje u Palestini. Nazvao ih je Haolinski pokret ili Ahdut Haolim (Udruženje prethodnika). Na 23. redovnoj glavnoj skupštini, održanoj 25. listopada 1923, Freiberger postaje predsjednik Židovskog narodnog akademskog društva Judeja. Po njegovu preuzimanju društvo doživljava renesansu – broj članova raste do stotinjak. Organiziraju se brojna predavanja i druge aktivnosti. Godine 1924. vraća se studiju u Berlinu, no ne zanemaruje i obaveze predsjednika Judeje. Paralelno s Freibergerovim Ahdut Haolimom nastaje još nekoliko manjih omladinsko-cionističkih grupa koje su sebe nazivale Cofim (Skauti). U ljeto 1924. na sletu u Novom Sadu dolazi do objedinjavanja Ahdut Haolima i grupa Cofim pod zajedničkim imenom Ahdut Hacofim. U tročlanom vodstvu bili su Cila Sandel, Čiča Gross i Šalom Freiberger, svi iz Zagreba. Godine 1924. održane su osnivačke glavne skupštine i prvi Vaad Hamanhigin Ahdut Hacofima. Iako članstvom relativno mala organizacija u SŽOU-u, Ahdut Hacofim brzo širi utjecaj u Savezu i stječe naklonost mladih cionista. U proljeće i ljeto 1925. došlo je do neslaganja između vodstva konzervativnijeg SŽOU-a i radikalnijeg Ahduta Hacofima. Freiberger je neko vrijeme čak zagovarao izdvajanje Ahduta iz Saveza. Na godišnjoj konferenciji Saveza u Osijeku u kolovozu 1925. došlo je do pomirenja Saveza i Ahduta te je na konferenciji prihvaćeno da Ahdut Hacofim bude najdosljedniji cionistički dio Saveza i da preuzme vodstvo. Tada su u peteročlano vodstvo Saveza izabrani Šalom Freiberger, Čiča Gross, Josef Milhofer, Joel Rosenberger i Cvi Rotem. Ipak, od 1921. do 1925. iz jugoslavenskih zemalja organizirano je krenulo svega 35 mladih ljudi u

Palestinu. To je za Freibergera Ahdut Haolim i Ahdut Hacofim bio izraziti neuspjeh, što će na kraju dovesti i do njihova ukidanja i priključenja Savezu.

Jedna od ironija sudbine, kako Rotem navodi, jest činjenica da Šalom nije dovršio studij na berlinskoj Visokoj školi za židovske studije, već je u proljeće 1926. diplomirao pravo i doktorirao teološke znanosti na Teološkom fakultetu u Würzburgu s tezom *Das Fastem im alten Israel (Obred posta u starom Izraelu)*. Njegova je teza kao posebna knjiga (na njemačkom jeziku) objavljena 1927. u Zagrebu te se o njoj pisalo u brojnim židovskim časopisima publiciranim na njemačkom govornom području. Razlog Šalomova prelaska na studij u Würzburg autorici ovog teksta trenutno nije poznat. Po dolasku u Zagreb od jeseni 1926. do 1929. uz nadrabina dr. Gavru Schwarzta i rabina dr. Mojsija Margela u službi je u Zagrebačkoj židovskoj (Izraelitičkoj bogoštovnoj) općini kao vjeroučitelj. Od jeseni 1926. angažiran je u Savezu cionista, gdje je do 1929. pročelnik Palestinskog ureda za Kraljevinu SHS, te polako izlazi iz aktivističkih akcija omladinskog udruženja. Godine 1926. ulazi i u redakcijski odbor *Židova*, s dr. Aleksandrom Lichtom, prof. Josipom Szemnitzom / Semnicom, ing. Otom Rechnitzerom i Josipom Rosenbergom. Od 1925. objavljuje članke u cionističkom časopisu *Židovu*, a od 1936. u *Omanutu*. Zagovarao je „judaizaciju“ te u člancima predlaže spoj borbenog cionizma i renesanse vjerskih i tradicionalnih običaja kao mogućnost oporavka židovskih zajednica. U *Židovu* je pisao o ustroju i djelovanju židovske općine u europskoj dijaspori. Svoje je ideje o tome kako valja ustrojiti židovski život i židovske općine izvodio iz temeljitog razumijevanje židovske teologije i povijesti, a ti tekstovi objavljeni u raznim časopisima antologijske su vrijednosti u židovskoj publicistici. Nijednog trenutka ne zaboravlja da je prije svega vjeroučitelj i cionistički borac te u tom svojstvu obilazi židovske zajednice u tadašnjoj Jugoslaviji, gdje drži predavanja. Tako je na sastanku Saveznog vijeća u Subotici (održanu 4. prosinca 1927) govorio o omladinskom pokretu i „omladinstvu“. Potkraj prosinca (24. i 25) 1928. sudjelovao je na saboru Vođa omladinaca i Vaad Hamanhighima. U govoru se osvrnuo i na cionističke prilike u Jugoslaviji, gdje naglašava da je rad u mjesnim cionističkim organizacijama „mnogo oslabio“ te da se sa sjetom sjeća godina 1919, 1920. i 1921, kada je borbenost vladala u svim cionističkim krugovima i redovima. Tada je njihova zadaća bila osvajanje židovskih općina, a sada ne

Usprkos tome što je tjednima unaprijed znao da se spremaju hapšenja i deportacije, baš kao i predsjednik Općine Hugo Kon, Šalom Freiburger do posljednjeg je trenutka radio u općini te je u noći 2/3. svibnja 1943, „ponosno kod kuće dočekao zlikovce, koji su ih došli hapsiti“. Nadbiskup Stepinac nudio mu je spas, ali se on nije želio spašavati a da članovi njegove općine budu deportirani

postoji općina u kojoj nema cionističke većine i zbog toga je rad u „cionističkoj organizaciji oslabio. Nema više borbenosti, no nema više ni borbenih radnika, što je nekoć bilo“. Na Saveznom vijeću Saveza cionista u Kraljevini SHS u travnju 1929. u Beogradu održao je predavanje pod naslovom *Kulturni referat i omladinski pokret*. Ozbiljno je shvaćao svoju ulogu predsjednika SŽOU-a te je udruženje i njegovu svrhu svagdje promovirao. Na sletu SŽOU-a u Zagrebu u srpnju 1929. održao je govor o povijesnom razvoju omladinskog pokreta. Na tom sletu Šalom Freiburger istupio je iz vodstva Hanhaga (očito zbog brojnih novih obaveza i neslaganja s članovima) te je izabrano novo vodstvo, a Freiburger je izabran za počasnog člana. Ubrzo je u studenom 1929. došlo na inicijativu Radnog odbora Omladinskog saveza do raspuštanja posebne cjeline – grupe Ahdut Haolima u sklopu Omladinskog saveza – jer je istaknuto na sastanku te organizacije u studenom u Vinkovcima da su bezidejni te da se pridružuju Savezu. Za raspuštanje glasovao je i Šalom Freiburger, pokretačka snaga toga udruženja. Ahdut Hacofim se 1931. pridružuje radikalno socijalističkom Hašomer hacairu (Mladi stražar) i preuzimaju njegovo ime. Hašomer hacair bio je glavni pokretač izgradnje krajnje kolektivističkih kibuca u Palestini, u kojima se njegovao snažan socijalni i nacionalni polet, a ne religija, što Freiburger ipak nije odobravao. Kako navodi Cvi Rotem: „Šalom je doduše bio socijalist, i za rabina u međuratnoj Jugoslaviji imao je vrlo napredne društvene poglede, ali nije odobravao socijalističku radikalizaciju i marksističko vaspitanje, koji su uzimali sve više maha u Hašomer hacairu, a u razvodnoj formi i u SŽOU-uopće. U tom pravcu vidio je opasnost crvene asimilacije, naročito za one koji ne ostvare preseljenje u Erec Jisrael.“ U tim okolnostima postupno je u njemu sazrela odluka da njegova misija nije preseljenje u Palestinu, već da kao rabin mora djelovati u ovdšnjoj zajednici i nastojati na njezinu preodgoju u duhu sinteze cionizma i religije. Uz rabinski i aktivistički rad 1929. uredio je brošuru o Teodoru Herzlu, u kojoj je napisao uvodni tekst. Iste godine početkom ožujka obranio je rabinski ispit i u četvrtak 7. ožujka 1929. uvečer u velikoj sinagogi u Zagrebu svečano je promoviran za rabina od strane vrhovnog nadrabina Jugoslavije Isaka Alcalaya. U nastupnom govoru Šalom Freiburger zahvalio je i Općini i komisiji na povjerenju koje su mu iskazali, podijelivši mu čast i prava rabina. Tada je u nastupnom govoru rekao: „To povjerenje cijenim u toliko više, što je vrijeme u kojem živimo za židovstvo veliko. Možda si njesu nikada u životu našeg naroda protivnosti ovako suprotstavljale kao danas, *Et lifrot veet livnost, et livkot veet lishot, et sefid veet rekod* – vrijeme rušenja i vrijeme izgradivanja, vrijeme plača i vrijeme smijeha, vrijeme tuge i vrijeme plesa, što je uvijek vrijedilo kao opreka, proživljava židovstvo naših dana u isti mah. U isti mah nas guši plač zbog spaljenih Tora, oskrvnutih svetišta i grobova, te mrcvarene braće naše, kad nam na oko izbija suza radosnica, koja pozdravlja novu zoru našeg roda, što mora da dosje kao posljedica neslamljene vjere i životne snage. Bolja budućnost čeka Izrael. K njoj mora da ga vodi rabin na prvome mjestu. Snagom svoje ljubavi za židovstvo, predanošću za ideal vječnoga obnovljenog Izraela, mora da se nadje put k srcu svakoga Židova. On mora da spozna, da je danas više nego ikada potrebno da rabin vrši svoju dužnost. Ne svećenika, koji će razriješiti nekoga od grijeha, koji će posredovati između čovjeka i Boga samoga, nego učitelja, što će zavoljevši učiteljskom ljubavi dijete njemu povjereni znati snagom te ljubavi približiti spoznanje o židovstvu, etске religiozne i moralne vrednote Izraela rastrganim dušama ljudi naših dana. Ovako gledam službu rabina, ovako je želim

vršiti.“ Nakon tih uvodnih riječi i poruka kako doživljava rabinsku službu zahvalio je Zagrebačkoj izraelskoj općini, njezinom predsjedniku dr. Hugu Konu, potpredsjednicima što su mu omogućili da se posveti tom zvanju. Posebnu zahvalu izrazio je zagrebačkom nadrabinu Schwarztu te rabinu dr. Margelu, školi u Berlinu i njezinim profesorima i učiteljima.

Potkraj rujna 1929. prihvaća službu u Osijeku, kao zamjenik pomoćnik nadrabina Simona Ungara (rođen 1864. a umro u transportu za Jasenovac potkraj srpnja 1942). Budući da je nadrabin Ungar bio poznih godina i narušena zdravlja, više nije mogao u potpunosti obavljati službu u svim općinama koje je vodio. Freiburger je živio u Osijeku od rujna 1929. do kraja 1936. i brinuo se za osječku židovsku zajednicu. Uz to što je bio zamjenik osječkog nadrabina bio je istodobno i profesor vjeronauka u osječkim srednjim školama, ali i u židovskoj osnovnoj školi. Uz obaveze u osječkoj gornjogradskoj općini kao što su svakodnevnice propovijedi, sprovodi, svečane propovijedi za Hanuku, Purim..., Freiburger je 1930. posjetio Pariz, ali i Sarajevo, gdje je prisustvovao posveti novoga hrama te obišao Jevrejski srednjoškolski teološki zavod. Godine 1931. počeo je objavljivati povijesne crtice u *Židovu* te su u travnju i svibnju 1931. kao prilog objavljene *Crtice iz istorije Jevreja na teritoriju današnje Kraljevine Jugoslavije*. Godine 1931. vjenčao se s Bečankom Irenom rođ. Steiner, rodom iz Vukovara, te je povremeno održavao predavanja za članove vukovarske židovske zajednice. Kako je u rujnu 1936. počeo izlaziti časopis židovske kulture *Omanut*, već u prvom broju Freiburger objavljuje povijesnu studiju o Židovima u Dubrovniku do izгона godine 1515. godine. Od 1929. do 1937. Freiburgerova aktivistička borbenost i idealistički zanos donekle jenjavaju, suočeni s razočaranjem što se židovska omladina u Hrvatskoj ne odaziva u većem broju pozivima za naseljavanje u Palestini. To je i vrijeme njegova sazrijevanja, gdje on prevodi s hebrejskog i sastavlja znameniti *Molitvenik*, standardan i praktičan izbor molitava za cijelu godinu. Molitvama je pridodano i veliko poglavlje odlomaka iz *Mišne* i *Talmuda*. U *Židovu* objavljuje rasprave o odgoju omladine i sve se više bavi istraživanjem povijesti Židova u Hrvatskoj.

Potkraj 1936. izabran je za zagrebačkog rabina, a na dužnost je svečanim ustoličenjem stupio 7. veljače 1937. Nakon razlaza u cionističkom pokretu sredinom tridesetih priklonio se općim cionistima, gdje je postao jedan od istaknutih članova Udruženja općih cionista u Jugoslaviji, osnovana 1935. (s Aleksandrom Lichtom), a 1938. drugi potpredsjednik SCJ-a. Iako je zagovarao odlazak u Palestinu, sam nije odlazio, jer je smatrao da kao rabin mora ostati sa svojom kehilom (pastvom). Uključio se u organiziranje pomoći židovskim izbjeglicama koje su iz Reicha dolazile u Zagreb i Jugoslaviju. Godine 1939. bio je „jugoslavenski delegat“ na listi Udruženja općih cionista na 21. cionističkom kongresu u Ženevi. U nadrabinatu tijekom listopada 1939. u sklopu raznih seminara i tečajeva iz židovskog znanja održavao je predavanja o temama: *Vrijeme kraljeva*, *Izabrana poglavlja hebrejske literature*, *Hilhot tefila* u *Šulhan Aruhu*. Predavanja je držao i unutar WIZO-grupe Zagreb.

U ratnim naporima da se spasi židovska zajednica u Zagrebu u NDH bio je, zajedno s predsjednikom Općine Hugom Konom, ključna osoba. Isticao se „vještinom i praktičnom dosjetljivošću“, „često i diplomatskom vještinom“, opisivali su preživjeli članovi općine. Urdno pomaže progonjenima i izbjeglicama da se domognu Palestine ili bilo kojeg drugog utočišta, ali sam ne prihvaća pozive prijatelja da se s obitelji preseli k njima u Palestinu. U srpnju 1941, kad mu stari prijatelj dr. Otto Čiča Gross šalje bjanko-propusnicu za bijeg iz Zagreba u Split, Freiburger odbija i odgovara mu da neće napustiti Zagreb sve dok je u njemu makar i jedan Židov. Za svoju židovsku zajednicu radio je zapravo sve – posjećivao zatočenike u sabiralištima, brinuo se za zatočenike u logorima, intervenirao kod mjerodavnih, korespondirao s brojnim pojedincima i institucijama u zemlji i u inozemstvu (osobito s nadbiskupom Stepincem), organizirao židovsku školu i staračke domove (dok su još postojali), vodio matične knjige, prikupljao novac, organizirao nabavu macesa, slanje djece u Palestinu. U veljači 1942. umire nadrabin Gavro Schwarz te njegovo mjesto preuzima Freiburger, iako službeno nije postavljen. Njegove aktivnosti još su intenzivnije od kolovoza 1942, kada su obavljene pretposljednje deportacije, a u Zagrebu preostali,

Izvori

- Freiburger Š., Što nam treba, *Gideon*, br.8.-9., 18. jun 1921.
Freiburger M. Š., Naša zadaća, *Gideon*, br.12., 25 juli 1922.
M. Š. Freiburger, Kulturni problemi, *Gideon*, br. 2.- novembar 1923.,
M. Š. Freiburger, Reforme u zagrebačkoj bogoštovnoj općini, *Židov*, br. 26, 19. juna 1925., 2-3
Iz Jugoslavije – Vrhovni rabin u Zagrebu, *Židov*, br. 10.-8. marta 1929., str. 6.
Promocija g. dra. Šaloma Freibergera, *Židov*, br. 10.-8. marta 1929., str. 6.,
Govori izrečeni prigodom promocije dra. Šaloma Freibergera (I. Alcalaya) *Židov*, br. 13.-29. marta 1929., 5-6.
Govor dra. G. Schwarzta pri rabinskoj promociji dra. Šaloma Freibergera 7 marta 1929., *Židov*, br. 13.-29. marta 1929., 5-6.
Govor nadrabina dra. Simona Ungara (hebrejski), *Židov*, br. 13.-29. marta 1929., 5-6.
Zaključni govor dra. Mojsija Margela, *Židov*, br. 13.-29. marta 1929., 5-6.
Osijek – Prva propovijed novog osječkog rabina g. dra. Šaloma Freibergera, *Židov*, br. 42, 18. oktobra 1929., 5.
Freiburger Šalom, Crtice iz istorije Jevreja na teritoriju današnje Kraljevine Jugoslavije, *Židov*, br. 14.-1. aprila 1931.
Freiburger Šalom, Crtice iz istorije Jevreja na teritoriju današnje Kraljevine Jugoslavije, *Židov*, br. 21.-21. maja 1931., 7-8.
Vukovar, Predavanje dra. Šaloma Freibergera, *Židov*, br. 26.- 26. juna 1931. 7.

Knjige

- Goldstein Ivo, Goldstein Slavko, *Holokaust u Zagrebu*, Novi Liber, Židovska općina Zagreb, Zagreb, 2001.
Goldstein Ivo, *Židovi u Zagrebu 1918.-1941*, Novi Liber, Zagreb, 2004.
Goldstein Slavko, 1903.-1943, Dvije obljetnice Šaloma (Miroslava) Freibergera, *Novi Omanut*, br. 58, svibanj-lipanj 2003, 1-2.
Goldstein Slavko, Šalom (Miroslav, Fritz) Freiburger, 1903.-1943., *Novi Omanut*, br. 36/37, rujna-prosinac 1999, 1-3.
Rotem Cvi, Šalom Freiburger, *Bilten Hitahud Olej Jugoslavija*, Tel Aviv, br.1-2., 1973, 7-12.

po njegovim riječima, samo „ostatci ostataka zagrebačkih Židova“. Sudjelovao je i u akciji Jewish Agency koja je pokrenula u prvim mjesecima 1942, kojom je trebalo iz Mađarske i susjednih zemalja spasiti nekoliko tisuća židovske djece i dovesti ih u Palestinu. Palestinski ured u Budimpešti dodijelio je zagrebačkoj općini 50 dozvola za djecu, da bi na kraju 7. veljače 1943. za Palestinu pošlo jedanaest maloljetnih dječaka i djevojčica, a među njima i jedanaestogodišnji Ruben Freiburger, rabinov sin. Bilo mu je ponuđeno da s njima krene kao pratilac, tako da se i on spasi, ali je on tu ponudu odbio. Usprkos tome što je tjednima unaprijed znao da se spremaju hapšenja i deportacije, baš kao i predsjednik Općine Hugo Kon, do posljednjeg je trenutka radio u općini te je u noći 2/3. svibnja 1943. „ponosno kod kuće dočekao zlikovce, koji su ih došli hapsiti“. Nadbiskup Stepinac nudio mu je spas, ali se on nije želio spašavati a da članovi njegove općine budu deportirani. Ustaške vlasti uhitile su ga u svibnju 1943, a njemački esesovci s posljednjim transportom Židova iz Hrvatske

otpremili u Auschwitz. Prema pričanju nekih svjedoka, na ulazu u logor Auschwitz protestirao je protiv neljudskog postupka prema pripadnicima zagrebačke židovske zajednice i odmah je, pred svima, ubijen, a prema drugim izvorima obješen je. U Holokaustu od uže obitelji Freiburger osim nadrabina stradala je njegova supruga Irena, u Auschwitzu, dok su roditelji Anka i Antun i sestra Ljubica skončali na „nepoznatom mjestu“. Sin Ruben završio je u tadašnjem jugoslavenskom kibucu Saar Haamakim, gdje je promijenio ime i prezime u Reuven Jaron i gdje su ga usvojili Lina i Abraham Avni. Kako je bio glazbeno nadaren, nakon odsluženja vojnog roka, kibuc ga je poslao na Konzervatorij u Tel Aviv, gdje je usavršavao klavir i kompoziciju. Poginuo je u II. arapsko-izraelskom ratu 3. studenog 1956, na gori Sinaj. Detaljniji podaci o ostalim članovima obitelji nisu poznati. Na kraju možemo spomenuti da je ovo kratak prikaz životnog puta posljednjega predratnog zagrebačkog nadrabina, a u nekom od časopisa slijedi i detaljniji.

Prije 30 godina umro je Aron Rothmüller

Velikan baritonskog pjevanja

Pišu Dora Lovrečić
& Dalibor Davidović

Pri susretu s imenom Arona Marka Rothmüllera čitatelja bi mogao iznenaditi dug životni vijek (rođen je godine 1908, a umro 1993), neobičan s obzirom na njegovo židovsko podrijetlo i ratne godine koje ga presijecaju. Mogao bi stoga pretpostaviti da je riječ o osobi koja se susrela s progonstvom. Nešto upućeniji prepoznat će u tome imenu pjevača blistave međunarodne karijere, a tek će rijetki u Rothmülleru prepoznati i skladatelja koji je zanat stekao, između ostaloga, u krugu oko Arnolda Schönberga, dijeleći s brojnim pripadnicima njegove škole sudbinu obilježenu bijegom pred nacizmom.

Rođen u Trnjanima, malom mjestu pored Slavenskog Broda, Aron Marko Rothmüller u Zagreb se doselio još u ranoj dobi. Odmah po dolasku povezo se sa zagrebačkom židovskom općinom, u kojoj je stekao važna iskustva u pogledu glazbene kulture, pa je tako već u mladenačkoj dobi ravno njezinim zborom, priređivao koncerte i uredio bogoslužje. U Zagrebu je primio i prvu glazbenu poduku. Počevši kao violinist, nakon mature odlučio se za studij kompozicije, dok je pjevanje, prema vlastitim riječima, učio privatno kod Jana Ouřednika. Premda su njegovi učitelji na studiju, poput Blagoja Berse i Franje Dugana, bili markantne ličnosti, čini se da Rothmüller nije bio baš revan student. Sačuvani dokumenti – primjerice način na koji je Bersa kao nastavnik opisao njegov rad („Rothmüller: prebrzo radi“), bilješke o njegovu izostajanju, kao i ne uvijek najviše ocjene – upućuju na to da akademsku poduku skladanja možda nije shvaćao posve ozbiljno. Naposljetku, zagrebački studij kompozicije i nije službeno okončao.

Radije se uputio u Beč, poput niza drugih studenata Akademije. Povjesničari glazbe rado ističu taj trenutak njegova životopisa, s obzirom na to da je u tome gradu Rothmüller čak četiri godine, od 1928. do 1932. studirao kompoziciju kod Albana Berga, ušavši tako u krug Druge bečke škole, jednoga od skladateljskih žarišta 20. stoljeća. Budući da Berg nikada nije bio zaposlen na kakvu učilištu, poduka se, dakako, mogla odvijati jedino u privatnim okvirima. Premda je Rothmüller u Beču paralelno studirao pjevanje, naposljetku kod Franza Steinera, sam je isticao da je onamo pošao ponajprije radi kompozicije.

No pjevanje je zato postalo okosnicom njegova glazbenog puta. Kao pjevač debitirao je 1932. u hamburškoj Operi u ulozu Otokara u Weberovu *Strijelcu vilenjaku*, ali je s dolaskom Hitlera na vlast 1933. bio primoran vratiti se u Zagreb. U svega nekoliko godina što ih je potom proveo kao član zagrebačke Opere nastupio je u više zahtjevnih baritonskih uloga, kao što su Rigoletto u Verdijevu istoimenom djelu, grof Luna u *Trubaduru*, Prvi Nazarenac u Straussovoj *Salomi*, Telramund u *Lohengrinu* i Amfortas u *Parsifalu*. Godine 1935. angažiran je u Gradskom kazalištu u Zürichu, gradu u kojemu je preživio ratne godine, uz gostovanje 1939. u londonskom Covent Gardenu. U Zürichu je, u prisutnosti skladatelja, sudjelovao u prazvedbi djela *Slikar Mathis* Paula Hindemitha. Od 1946. do 1949. član je Bečke državne opere, a vraća joj se još jednom kao gost, od 1955. do 1957. Nastupa na Opernom festivalu u Glyndebourneu od 1949. do 1955. Uz to dobiva angažmane u Covent Gardenu (u sezonama od 1947. do 1952), u Teatru Colón u Buenos Airesu i u njujorškoj Metropolitan Operi (i to u dva navrata, od 1959. do 1960. i u sezoni 1964/65). Pjevao je velike baritonske uloge, napose u Verdijevim i Wagnerovim operama, a ističe se i njegovo tumačenje naslovne uloge u operi *Wozzeck* Albana Berga. Pjevanje je obilježilo

i njegova kretanja na karti svijeta u starijim godinama pa je tako od 1955. do mirovine 1979. bio učitelj pjevanja u Bloomingtonu u Indiani. U akademskoj je godini 1981/82. bio pročelnik odjela solo pjevanja na Rubinovoj akademiji u Jeruzalemu. Umro je u Bloomingtonu.

Iskusivši već po dolasku u Zagreb potporu židovske zajednice, Rothmüller joj se nesebično i davao. Tako je, po uzoru na bečko Društvo za promicanje židovske glazbe, 1932. zajedno s Davidom Spitzerom i Hinkom Gottliebom osnovao zagrebačko kulturno društvo Omanut, koje je uz časopis za kulturu u svojoj Ediciji Omanut objavljivalo i notna izdanja, među njima i skladbe sama Rothmüllera (ponekad pod pseudonimom Jehuda Kinor). Nakon što se zagrebačko društvo moralo ugasiti, u Zürichu je 1941. s istomišljenicima pokrenuo i tamošnji Omanut, društvo koje s istom misijom djeluje i danas. Ondje, doduše, nije uspio ustanoviti seriju notnih izdanja, ali se uspijevao zauzeti za skladanje i izvođenje židovske glazbe.

Iskusivši već po dolasku u Zagreb potporu židovske zajednice, Aron Marko Rothmüller nesebično joj se zauzvrat davao. Tako je, po uzoru na bečko Društvo za promicanje židovske glazbe, 1932. s Davidom Spitzerom i Hinkom Gottliebom osnovao zagrebačko kulturno društvo Omanut, koje je uz časopis za kulturu u Ediciji Omanut objavljivalo i notna izdanja, među njima i Rothmüllerove skladbe

No nije ga privlačio samo aktivizam – nastojao je vlastito djelovanje i osmisлити pa je tako nakon rata objavio monografiju *Glazba Židova (Die Musik der Juden)*, koja je izašla 1951. u Zürichu na njemačkom jeziku, a poslije u doradenoj verziji i na engleskom jeziku u New Yorku. U njoj Rothmüller razlikuje ono što naziva „židovskom glazbom“ od „glazbe Židova“. Za razliku od drugospomenute, pod kojom podrazumijeva glazbu kojom su se Židovi bavili tišućijima pod stranim utjecajima, *židovska glazba* trebala bi biti glazba zasnovana na nekom supstancijalno židovskom elementu, glazba u kojoj židovski skladatelji mogu napokon progovoriti na autentičan način. Potrebno je samo pronaći distinktivno židovske karakteristike u glazbenom pogledu. Rothmüller je smatrao da se to odnosi, s jedne strane, na korištenje citata tradicijske provenijencije, bilo sinagogalne, bilo jidiške, a s druge strane na zasnivanje skladbi većih razmjera s pomoću manjih elemenata, kratkih motiva koji prožimaju cjelinu. Smatrao je da bi se takva glazba mogla temeljiti i na tropima, melodijama zabilježenima biblijskim akcentima. Njegov pokušaj određenja toga što bi bila židovska glazba nije bez pozadine – ne može se zanemariti da je godina početka rada na knjizi bila baš 1941. No kada pobliže piše o povijesti *židovske glazbe*, njezinu nastanku i njezinim predstavnicima, kriteriji prema kojima određuje što joj pripada, a što ostaje izvan njezinih granica, postaju manje jasni. Znakovito je u tome pogledu Schönbergovo mjesto. Dok je u prvom izdanju svoje knjige Rothmüller smatrao kako je riječ o skladatelju čiju glazbu „Židovi prema njezinu izražaju ne osjećaju niti priznaju

kao židovsku“ i da stoga Schönbergova „kantata [*Preživjeli iz Varšave*] i *Kol Nidre* nemaju nikakva posebnog značenja za židovsku glazbu“, u kasnijem je engleskom izdanju bio spreman revidirati vlastitu ocjenu.

Sukladno Rothmüllerovu životu, koji se odvijao na raznim stranama svijeta, i njegova je ostavština rasuta. Ako bi netko poželio obići arhive u kojima se čuvaju pojedini dokumenti, morao bi poduzeti putovanje preko barem triju kontinenta i još ne bi uspio pronaći sve što je naumio. Unatoč tomu nekoliko je istraživača dosad pokušalo prokurti u njegov skladateljski opus. Za neke je privlačno bilo Rothmüllerovo naukovanje kod Berga, tragovi kojeg se mogu pronaći u skladbama iz bečkog razdoblja, napose u *Dvjestva popijevkama* na stihove Karla Krausa iz 1931, iz kojih je očigledno da se Rothmüller odvažio skladati u okviru zasad Druge bečke škole, uključujući dvanaeststonsku tehniku. Za druge su pak istraživače putokaz bile Rothmüllerove skladbe u kojima se koriste židovski tradicijski elementi. A da je pak samome Rothmülleru bilo stalo do vlastita skladateljskog poziva, o tome svjedoči činjenica da se skladanjem bavio čitav život, premda je ono bilo tek jedno od njegovih glazbeničkih djelatnosti.

Prema onome što je danas znano, njegov skladateljski opus broji neočekivanih 65 djela. Prve je skladbe Rothmüller napisao za studentskih dana, sredinom 1920-ih. Osim zbornih obrada židovskih napjeva, u najraniju grupu ulaze njegovi studentski, mahom zagubljeni radovi. Posljednja poznata skladba datira iz 1980. U ranom se razdoblju susreću brojne skladbe za zbor, da bi se ovaj sastav posve izgubio iz njegova kasnijeg stvaralaštva. Za razliku od toga,

komorni su sastavi u Rothmüllerovu opusu zastupljeni ravnomjerno. Solo pjesma ga je, možda stoga što se u njoj sigurno osjećao, trajno zaokupljala. Bujniji zvuk simfonijskog orkestra pojavljuje se tek sporadično. Rothmüllerov izbor sastava i glazbene vrste umnogome otkriva okolnosti nastanka pojedine skladbe. Najočitiije je to u djelima za ne-standardne sastave iz kasnijih godina, kao što je *Sonata za tri harfe*, *Trio za tri trombona*, *Duo za trombon i udaraljke*, ili pak u neočekivanoj glazbenoj vrsti s obzirom na glazbalo (kao što je *Sonata za kontrabas solo*).

Unatoč tome što ga je motivirala okolnost ili narudžbe izvođača, Rothmüller je kao skladatelj slijedio i misao o stvaranju korpusa židovske glazbe. Skladanje novoga židovskog repertoara karakteristično je za nastojanja židovskih kulturnih društava kojima je bio (su)osnivač. Njihova se djelatnost u tome pogledu može prepoznati kao odjek onoga što se u novije vrijeme naziva Novom židovskom školom, začetak koje obilježava osnutak petrogradskog Društva za židovsku narodnu glazbu 1908. Unatoč imenu, Društvo isprva nije imalo jednoznačnu ideju o tome kakva bi ta *židovska narodna glazba* imala biti. Rothmüllerovi postupci, od prikupljanja i bilježenja jednoglasnih napjeva do korištenja tradicijske građe na različite načine, korespondiraju s nastojanjima Društva. Pa ipak, dok je formiranje stilskih smjernica unutar Nove židovske škole bilo obilježeno traženjima i zaokretima, Rothmüllerova je glazba od početka (barem od najranijih sačuvanih partitura) bila zamišljena kao *židovska*, onako kako je on razumio taj pojam, ali uvijek i *umjetnička*, slijedom onoga što je u tome pogledu usvojio.

Njegova *Sonata-fantazija za klavir*, nastala 1936. u Zürichu (a revidirana 1978), takav je primjer. Sam ju je svrstao u ona djela u kojima se „susreo sa skladateljskim problemima židovskoga glazbenog jezika“. Taj jezik bi, slijedimo li Rothmüllerovo razumijevanje pojma *židovska glazba*, valjalo prepoznati u citatu sefardskoga duhovnog napjeva. Pokajnička molitva za blagdan Jom Kipur ovdje se lišava teksta i prenosi u klavirski medij, uz arhaizirajući harmonijski kolorit. Sam tradicijski napjev pritom nema presudnu važnost u izgradnji oblika. Važniju ulogu imaju drugi, sitni motivi, koje sam skladatelj nije posebno isticao govoreći o vlastitu djelu. Oni se neprestance variraju i međusobno nadmeću u složenom polifonim tkivu, odvajajući se od čvrstih utočišta tradicionalnih sonatnih načela – baš onako kako je Rothmüller i mogao naučiti od Albana Berga. Osim

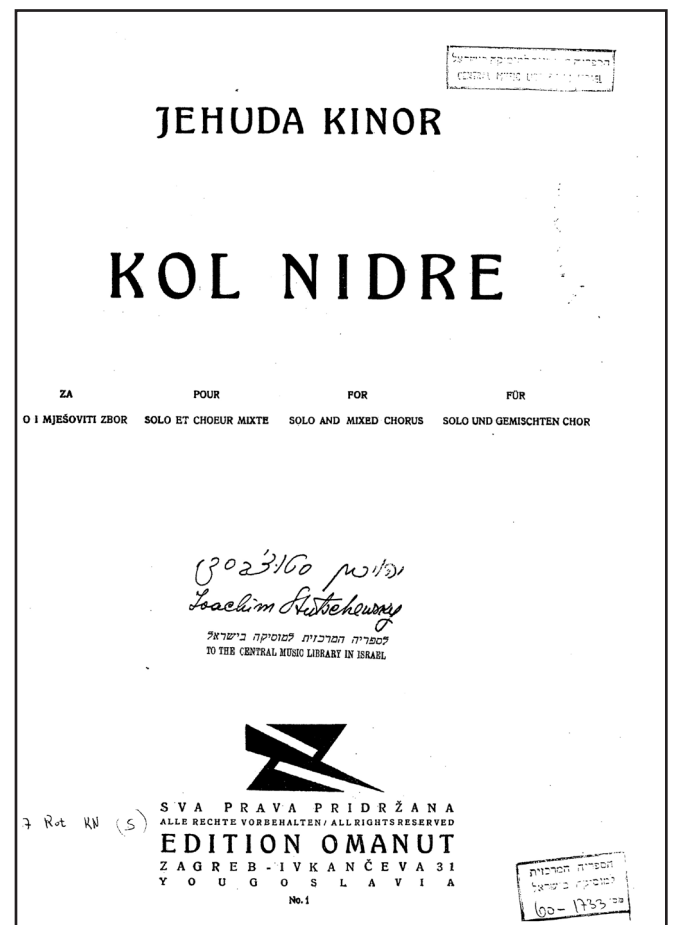
toga, djelo je opsežno, virtuozno i slijedi načela oblikovanja jednostavačne sonate na Lisztovu tragu. Moglo bi se stoga reći da je Rothmüllerova *Sonata-fantazija* nošena dvama različitim nastojanjima: s jedne strane težnjom da se djelo organizira kao koherentna cjelina uz pomoć variranja kratkih motiva, a s druge strane da se ne izgubi prepoznatljivost citiranog napjeva.

A ista napetost ne samo da se očituje u njegovim skladbama nego i u njegovu životu. Rothmüller je bio Bergov učenik, što je sam ponosno isticao. Iz njegovih kasnih godina potječe i svojevrsan memoarski zapis pod naslovom *Alban i Helene Berg kakvima sam ih poznao*. Napomenuo je jednom prilikom i da je doznao da je Berg znamenit skladatelj tek nakon što je njegovu poduku već pohađao neko vrijeme. U tome se pogledu čini kako je mladić odrastao pri zagrebačkoj Židovskoj općini pošao u Beč u prvome redu kako bi sudjelovao u tamošnjem židovskom kulturnom po-

U ranoj mladosti Rothmüller je ravnao židovskim zborom, potom je upisao studij kompozicije, školovao se kod Blagoja Berse i Albana Berga, kao bariton debitirao je 1932. u Hamburgu u Weberovu Strijelcu vilenjaku, sustavno je proučavao židovsku glazbu, radio kao učitelj pjevanja u Bloomingtonu i Jeruzalemu, a njegov skladateljski opus broji 65 djela

letu. Štoviše, Bergu se Rothmüller možda obratio upravo zbog toga što su Schönberg i njegova škola u očima mnogih sloveli kao nešto židovsko.

Napetost između dviju strana, uz spremnost da udovolji potrebama izvođača među kojima se zatekao, kao da je jedina konstanta njegova skladateljskog opusa. Dakako, ne uvijek u istim razmjerima. Tragovi Druge bečke ško-

Naslovnica Rothmüllerove skladbe

le u njegovim djelima ponekad su očigledni, a drugi put diskretniji. No moguće je i da se Rothmüller nikada nije odrekao skladanja baš zbog Bergove susretljivosti i motivacije koju mu je pružio. Čini se da stoga ne bi bilo pravedno prema Rothmüllerovu djelu naprečac isticati samo jednu stranu. Ovaj napis možda će ponekog glazbenika navesti da zaviri u njegove note i predstavi ih javnosti. Sudeći prema nedavnim događajima u inozemstvu, kao što je izvedba Rothmüllerovih djela u Zürichu u rujnu 2021. u povodu 80. obljetnice tamošnjeg društva Omanut i reprint njegovih zbornih djela izdavača Hal Leonard u SAD-u, te su se nade počele ostvarivati.

Istraživanja (4) Krleža i Židovi

Piše Božo Kovačević

Razumljivo je da u jednom kraćem novinskom članku, kakav je onaj Matvejevićev *Krležini Židovi*, nisu mogli biti spomenuti svi Židovi s kojima je Krleža kontaktirao tijekom svog dugog i uzbudljivog života obilježnog vrlo razgranatom mrežom poznanika, suradnika, suputnika, prijatelja i neprijatelja. Jednako je važno napomenuti da Krležin odnos prema tim ljudima nije bio određen prvenstveno činjenicom njihove etničke pripadnosti. No, vrlo je vjerojatno da bi sam Krleža kao svoje opisao i mnoge kojih na Matvejevićevu kratkom popisu nema.

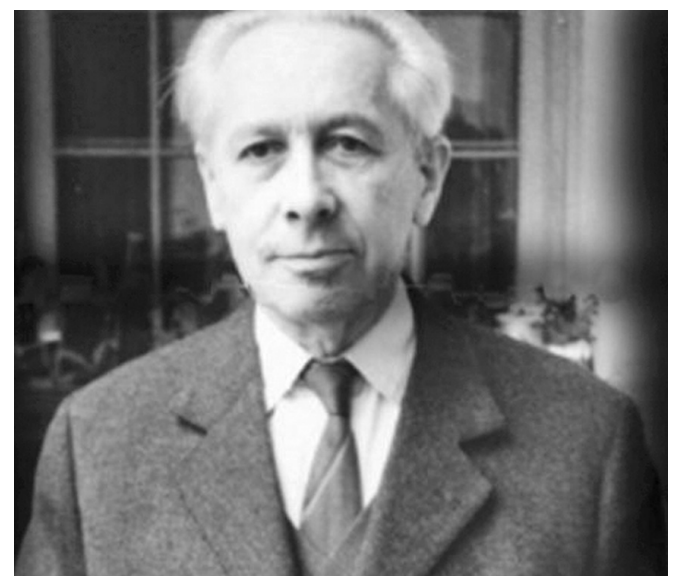
Tu ponajprije mislim na Iljka Gorenčevića (Leo-Lav Grün), iznenada i prerano preminulog Krležinog prijatelja i sumišljenika. Možda je baš Grün po svom senzibilitetu za avangardističke postupke u likovnoj umjetnosti mladom Krleži bio bliži od ijednog njegovog suvremenika. Dana 20. travnja 1917. u dnevničkoj bilješci Krleža izvješćuje o razgovoru s Lavom Grünom. Komentirali su Bregalničku bitku 1913. godine u kojoj su Srbi i Crnogorci pobijedili Bugare. Bilo je to klanje na Balkanu koje je i kod Krleže i kod Gruna raspršilo iluzije o panslavizmu. „Lav Grün bio se isto tako zapalio na onoj našoj bengalskoj vatri jugo-iluzija, međutim vatromet se ispraskao; danas je ova garden party prilično pokisla.“ (Krleža 1977 1:248) U Književnoj republici 1924. godine objavio je dirljiv i memorijal svom prijatelju. Ondje je naglasio da je Grün „postao vrlo rigorozan, prosuđujući sav taj svoj i naš kritičarski di-

letantizam oštro i beziznimno negativno“. (Krleža 1977 2:435) O bliskosti dvojice prijatelja koji su na sličan način doživljavali raspad prijeratne građanske Europe i dijelili iste iluzije svjedoči i ovaj Krležin dnevnički zapis 2. veljače 1919.:

„Razgovor sa L. Grünom (Ilko Gorenčević). Pozvonio je rano, nije bilo još ni osam. Živi usred zgužvane strahote. Sve miriše po propasti. Gubi nerve. Jedino što postoji na ovome svijetu, to su iluzije.“ (199)

Iznio je Krleža i jednu zanimljivu napomenu: „Lav Grün bio je Židov koji nije mnogo govorio o problemu asimilacije naših Židova, ali ja sam poznao malo ljudi koji su bili tako iskreno i toplo i intenzivno osjećali narodnu romantiku kao on.“ (435) Vidimo, dakle, da je problem asimilacije Krleži poznat, da je imao svijest o

Hugo Klajn, Freudov učenik i istaknuti jugoslavenski psihoanalitičar, u tridesetim godinama 20. stoljeća suradnik marksističkih publikacija, autor više studija o psihološkim profilima likova Krležinih drama, bio je Krležin prijatelj od rane mladosti

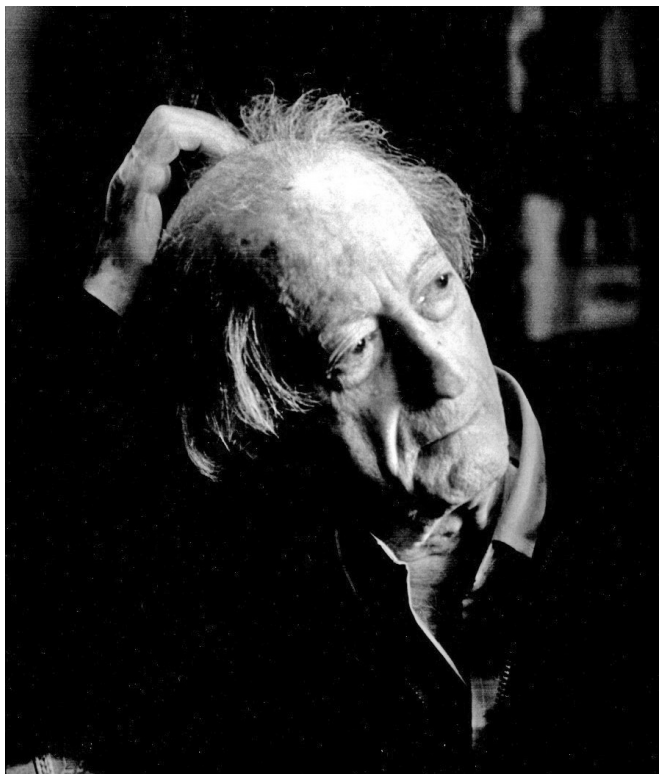

Veze s Krležom: Hugo Klajn

postojanju židovskog pitanja u onodobnom hrvatskom društvu. Svijest o postojanju tog problema naznačena je i godinu dana ranije kada je Krleža, i taj put na stranicama Književne republike, komentirao okolnosti osnutka i izlazenja časopisa Plamen, pa je prilike u Hrvatskoj nakon završetka Prvog svjetskog rata ovako opisao: „U ono je vrijeme i na Jelačićevom trgu potekao potok krvi i sve su se narodne snage jalovo trošile u bezglavom ustanku i pogromima antisemitskim i agrarnim.“ (Očak 1982:57)

U okolnostima propasti Austro-Ugarske monarhije i bezvlašća te neorganiziranog povratka velikog broja vojnika s bojišta doista su se širom Hrvatske događali pravi pogromi. Budući da su Židovi među trgovcima bili zastupljeni nerazmjerno više nego što je bio njihov udio u ukupnom stanovništvu i da su, redovito, govo-

Komunist i avangardist: Oto Bihalji-Merin

rili njemački ili mađarski, ovisno o tome iz kojeg su se dijela prethodne države doselili, mjesno ih je stanovništvo doživljavalo kao strance i, na neki način, kao relikti propale države. Širom Hrvatske upravo trgovine u vlasništvu Židova bile su meta ciljanih napada razjarene gomile nezadovoljnika. U listopadu i studenom 1918. godine zabilježeni su napadi u Vukovaru, Dalju, Čepinu, Donjem Miholjcu, Tovarniku, Iloku, Ludbregu, Stubici, Pakracu, Požegi, Daruvaru, Cerniku, Novoj Gradiški, Karlovcu, Virju, Dugom Selu, Đurđevcu, Klostru, Novigradu, Pitomači, Slatini, Našicama, Virovitici, Bošnjacima, Vinkovcima, Garešnici, Pregradi, Kutini, Županji, Kostajnici, Petrinji, Slunju Vrbovcu i Suhopolju. Premda je u tim neredima stradao i poneki dućan koji nije pripadao Židovima, redovito su bili razgrabljeni i popaljeni svi židovski dućani u određenom mjestu. Da su Židovi bili politička meta progona, potvrđuju i ove riječi koje je Stjepan Radić izrekao u studenom 1918. na skupovima Hrvatske pučke seljačke stranke u Koprivnici i Dugom Selu:

„Nemojte za Boga uništavati! Zašto bi uništavali što je vaše? Nije dosta da Židove opljačkate, treba im kožu oderati. Došli su s pinklom, neka s pinklom i odu. Otjerajte ih, onemogućite ih.“ (Goldstein 2022:204)

Takvi izljevi antisemitizma bili su, nažalost, posljedica trajnog i sustavno raspirivanog nepovjerenja prema Židovima u Hrvatskoj. „Židovi su 1526. protjerani iz Zagreba i Hrvatske. Pojavljuju se ponovno tek u 18. stoljeću nakon tolerantnijega odnosa prema njima, koji su rezultirali i tolerantnijim zakonima.“ (Švob, Brčić, Podgorelec 1994:56). Naravno da su se Židovi ipak doseljavali na teritorij današnje Hrvatske u okviru različitih migracija. Intenzivnije naseljavanje potaknulo je donošenje edikta o toleranciji cara Josipa II 1782. godine te aneksom Gens judaica iz 1783. Tim aktima je na cijelom području monarhije poboljšana položaj Židova. No, dugo nakon donošenja tih zakona u Hrvatskoj se s vremena na vrijeme donose odluke usmjerene protiv njih. Godine 1838. zagrebački trgovci pokušavaju se riješiti Židova tako da su neki od njih ukrali službeni pečat krojačkog ceha koji su htjeli otisnuti na zahtjev upućen u Budim da se Židovima ukine pravo stanovanja u Zagrebu. Kako je njihov pokušaj osujećen, uhvaćeni su i kažnjeni dvodnevnim zatvorom. No okupila se svjetina od oko 3000 ljudi i vlasti su prijestupnike morale osloboditi. (58) Gradsko vijeće Varaždina je 8. travnja 1848. godine donijelo odluku o istjerivanju Židova iz grada. (Švob 1997:21) U kaosu posljednjih dana Prvog svjetskog rata i mjesecima nakon njegova svršetka mnogi su politički agitatori i pojedini intelektualci poticali nezadovoljne zelenokaderaške mase na antižidovske pogrome. Činili su to i oni od kojih se takvo što nije moglo očekivati. U Zagrebu je na zahtjev Socijaldemokratske stranke provedena racija po dućanima s obrazloženjem da se traže skrivene živežne namirnice. Većina pretraženih dućana bili su u vlasništvu Židova. Sve to imao je u vidu Krleža kad je ustvrdio da su se u tim potencijalno prevratničkim vremenima narodne mase trošile u

antisemitskim pogromima. Srećom, u tadašnjim ispadima antisemitizma nije bilo ubijanja Židova.

Trebalo je među Krležinim Židovima spomenuti Huga Klajna, Freudova učenika i istaknutog jugoslavenskog psihoanalitičara. Klajna je trebalo spomenuti ne samo zato što je bio suradnik marksističkih publikacija tridesetih godina i autor više studija o psihološkim profilima likova Krležinih drama, nego i stoga što su Klajnovi bili obiteljski prijatelji Krležinih. Danas, kad su javnosti poznati i neki dijelovi Krležine korespondencije koji su njegovom posljednjom voljom bili nedostupni istraživačima dvadeset godina poslije njegove smrti, znamo da su Krleža i Klajn drugovali još u mladosti. I ne samo to. Klajn, koji je rođenjem bio iz Vukovara, poznao je vukovarsku židovsku obitelj Velić koja se još devedesetih godina 19. stoljeća preselila u Beč. Krleža je bio u ozbiljnoj vezi s Editom Velić. „Edita je upravo kao bečka studentica svome gimnazijskom prijatelju iz Vukovara, Frojdovu seminaristu i budućem kazališnom redatelju Hugu Klajnu, donosila Krležine tekstove. Klajn se u Krležine književne izglede nije prevario, ali to, kao ni njegova vještina zagovaranja, nije bilo dovoljno da bi 'nailazilo na odziv Editinih roditelja' kako bi se veza održala, pa je Editi i Krleži ostao tek 'postillon d'amour', nije posve jasno kako sve i dokad.“ (Bogišić 2015:40) Ako dobro razumijem, neuspjeh u nagovaranju Editinih roditelja da se suglase s njezinom vezom

Krležolozima imaju pred sobom izazovnu zadaću: naime, da složenu sliku o Krleži i Židovima upotpune iznimno zanimljivom pričom o njegovoj dugoj i nikad potpuno prekinutoj vezi s Vukovarkom Editom Velić

s Krležom Klajna nije spriječio da on i dalje ostane prenositelj i donositelj njihovih ljubavnih poruka. O trajnoj i nikad potpuno prekinutoj povezanosti Edite i Krleže Vlaho Bogišić kaže:

„Prema neizravnim izvorima njihov je odnos, čini se, i nakon što se Krleža 1917. zblizio s Belom, ostao prislan. Krleža Beli Editu spominje i u pismima 1919, ali kada se ona te jeseni, nakon vjenčanja, pojavi na vratima njihova prvog zajedničkog stana u Prilazu 3, Bela se godinama neće osloboditi osjećaja snažne ljubomore. Krleža se ipak za bečkih boravaka redovito oslanja na Editinu potporu, pa i kao protočnu adresu za razmjenu pošte s Belom. Kada se potkraj 1930-ih brak Krležinih harmonizirao Bela razvija prijateljstvo s Editom, dok Krležini iskazi o njoj postaju napeti.“ (Bogišić 2015:288)

Leksikograf Bogišić daje naslutiti da je pronašao niz potvrda o vezi koju je Krleža, čini se, svjesno izbjegavao spominjati u razgovorima s brojnim sugovornicima, ali i prisjećati se te veze u snovima koje je tako uvjerljivo opisao u svojim dnevnicima. Tu su i podaci o Belinom posredovanju u prebacivanju Editine imovine, koju je ona tridesetih godina pohranila kod zagrebačke rodbine, iz Zagreba u Beč pedesetih godina. No ni iskusni leksikograf Bogišić, kojemu su na raspolaganju znatni institucionalni resursi i profesionalne veze, nije o Editi Velić uspio doznati, primjerice, godinu rođenja i godinu smrti. U rječnik imena na kraju svoje knjige uvrstio ju je kao Editu Reiner ne objasnivši je li to prezime stekla udajom. Očito, Bogišić i drugi krležolozima imaju pred sobom izazovnu zadaću da složenu sliku o Krleži i njegovim Židovima upotpune iznimno zanimljivom pričom o njegovoj trajnoj vezi s vukovarskom Židovkom Editom Velić.

I Geca Kon je, nedvojbeno, zaslužio da bude barem spomenut u Matvejevićevu nabrajanju Krležinih Židova. Godine 1932. on je objavio Krležinu knjigu poezije, a 1937. njih su dvojica pregovarali o mogućem izdanju Krležinih sabranih djela na ćirilici. (Bogišić 2015:274)

U tom društvu neopravdano nespomenutih Krležinih Židova su i braća Oto i Pavle Bihalji Merin. U *Dijalektičkom antibarbarusu* Krleža često apostrofira Pála (Pavla) s kojim je Oto osnovao izdavačku kuću Nolit. Ondje je objavljivana tadašnja, kako su je zvali, socijalna literatura, dakle, književnost s iskazanim ljevičarskim političkim opredjeljenjem. Upravo su ondje svoje

ukalupljene uratke i pravovjerne staljinističke kritike Krležinih idealističkih skretanja objavljivali pripadnici pokreta socijalne literature s kojima se Krleža veherentno obračunao u *Dijalektičkom antibarbarusu*. Očito je da je Pavla Bihalji-Merina smatrao organizatorom ljevičarske hajke protiv sebe. Mogući motiv za to moglo je biti Krležino izbjegavanje da svoja sabrana djela objavi upravo u Nolitu, nego je o tome pregovarao s različitim drugim izdavačima koji nisu bili tako jasno ideološki profilirani kao Nolit. Oto Bihalji-Merin bio je član KPJ od 1928. godine, ali i Komunističke partije Njemačke od 1934. Još tridesetih godina, djelujući ponajviše u Njemačkoj, stekao je međunarodnu reputaciju kao politički angažirani pisac i likovni kritičar. Poslije Drugog svjetskog rata nastanio se u Beogradu i razvio, na različitim jezicima, intenzivnu produkciju knjiga o modernom slikarstvu i naivnoj umjetnosti, ali i o bogumilima i bosanskim stećcima. Time je, zapravo, zakoračio u područje kojim je nedvojbeno dominirao Krleža kao leksikograf i režimski autoritet na području literature, umjetnosti i kulture. Bihalji-Merin je zagovarao avangardističke pristupe umjetnosti pa je Krleža i njemu, kao jednom od kritičara teza iznesenih u Krležinom referatu na plenumu Saveza književnika 1954. godine, žustro odgovorio. Krlezu je kasnije smetalo što se Oto Bihalji-Merin prometnuo u međunarodnog promotora jugoslavenskog naivnog slikarstva i promicatelja postavke da je Krsto Hegedušić slikanje na staklu naučio od Ivana Generalića, a ne obrnuto. Do posljednjeg daha Krleža je, kako to bilježi Čengić 24. studenog 1981. godine, polemizirao s Bihalji-Merinom:

„Hegedušić je dao i stvorio taj novi period slikarstva. To bi trebalo komparativno, znanstveno jednom zauvijek utvrditi i sve one mistifikatore koji slijede Ota Bihalji u zborovima i sve one agente koji danas rade na tom poslu i uveliko zarađuju, trebalo bi ih sve staviti pred gotov čin i reći: Ne, tako više ne može...“ (Čengić 1990 4:348-349)

Vidimo da se Krleža, gotovo pedeset godina poslije, vraća temama i tezama inauguriranim njegovim, za pripadnike pokreta socijalne literature heretičkim, *Predgovorom podravskim motivima Krste Hegedušića*, čime je zapravo započeo sukob na jugoslavenskoj književnoj ljevici tridesetih godina. Očito svjestan da su njegov govor na kongresu književnika u Ljubljani 1952. godine kao i referat na plenumu Saveza književnika u Beogradu 1954. smatrani deklarativnim odstupanjem od namjerno prenaplašenih individualističkih izazova kanonima kolektivističke etike i preskriptivne estetike pokreta socijalne literature, on i posljednjih mjeseci svog života pokušava dokazati da je ostao dosljedan i beskompromisan u provedbi svog shvaćanja umjetničkog i književnog angažmana. Ali svatko tko je pročitao i taj njegov nadahnuti tekst o Hegedušiću iz 1933. godine i, osobito, *Dijalektički antibarbarus*, može uvidjeti da se etos i eros tih prijeratnih protestnih tekstova znatno razlikuju od paternalističkog tona njegovih poslijeratnih govora i referata pažljivo usuglašanih s politikom komunističke vlasti.

Ta kasna Krležina intimna i pomalo očajnička polemika, dakako, nema nikakve veze s činjenicom da je Bihalji-Merin porijeklom Židov. Ali to porijeklo ga ipak čini jednim od najozbiljnijih kandidata za mjesto na popisu Matvejevićevih Krležinih Židova, ali i njega je Matvejević, nažalost, zaboravio spomenuti.

Literatura

- Bogišić, Vlaho (2015), Krleža. Bela, dijete drago, Zagreb: Ljevak
 Čengić, Enes (1990), S Krležom iz dana u dan 1-6, Sarajevo: Svjetlost
 Goldstein, Ivo (2022), Antisemitizam u Hrvatskoj, Zapresić: Fraktura
 Krleža, Miroslav (1977), Dnevnik 1-6, Sarajevo: Oslobođenje
 Matvejević, Predrag (2012), Krležini Židovi, Ha-kol, br. 126
 Očak, Ivan (1982), Krleža-Partija, Zagreb: Spektar
 Švob Melita (1997) Židovi u Hrvatskoj, Migracije i promjene u židovskoj populaciji, Zagreb: Židovska općina Zagreb i KD. "Miroslav Šalom Freibergger"
 Švob, Melita; Brčić, Carmen; Podgorelec, Sonja (1994), Židovi u Hrvatskoj s posebnim osvrtom na Grad Zagreb, Migracijske teme 10 1

Henry Kissinger

Jedno stoljeće, jedna karijera

Piše Božo Kovačević

Henry Alfred Kissinger, pravim imenom Heinz, proslavio je stoti rođendan 27. svibnja 2023. Time je postao najstariji živi američki bivši dužnosnik i jedini živi pripadnik administracije predsjednika Richarda Nixona. Kissingerovi su iz Njemačke emigrirali u Ameriku tridesetih godina prošlog stoljeća. Time su se pridružili mnogim europskim Židovima koji su bježali pred nacizmom. Ljubitelju nogometa, Henryju, bilo je petnaest godina kad se njegova obitelj nastanila u New Yorku. Igranje nogometa u Novom svijetu zamijenio je radom u tvornici četki za brijanje dok je pohađao večernju školu. Njegov izbor studija kao da potvrđuje raširenu predrasudu o Židovima kao primarno zainteresiranima za novčarske poslove: upisao je računovodstvo. Taj studij, koji je pohađao kao izvanredni student, prekinut je 1943. kada je Kissinger regrutiran u vojsku. Nedugo nakon toga stekao je američko državljanstvo.

Zbog poznavanja njemačkog jezika Kissinger je angažiran na radu u vojnoj obavještajnoj i kontraobavještajnoj službi u okupiranoj Njemačkoj. U Hannoveru je radio na otkrivanju prikrivanih bivših pripadnika Gestapa, a uskoro je prebačen u državu Hessen radi provedbe denacifikacije. Kao 22-godišnji časnik Kissinger je imao široke zapovjedne i izvršne ovlasti, koje su uključivale pravo uhićenja osumnjičenih. Nakon izlaska iz vojske nastavio je raditi kao predavač u Europskoj zapovjednoj obavještajnoj školi Camp King u Oberurselu. Ondje je zapravo bio istražni centar u kojem su ispitivani najviši nacistički dužnosnici kao Herman Göring, Alfred Jodl, Wilhelm Keitel, Karl Doenitz, Albert Kesslerling.

Nakon povratka u Ameriku Kissinger je kao briljantni student završio studij političkih znanosti na Harvardu, gdje je i doktorirao. Na tom sveučilištu radio je od 1951. do 1971. Od sama početka organizirao je seminar o međunarodnim odnosima, u čijem su radu sudjelovali studenti iz mnogih zemalja. No, osim o akademskom radu, Kissinger se brinuo i o sigurnosnim pitanjima. U arhivu te službe zabilježeno je da se 1953. obratio

Za zasluge u okončanju Vijetnamskog rata Kissingeru je dodijeljena Nobelova nagrada za mir 1973. No na dodjeli nagrade nije se pojavio, a dobiveni iznos podijelio je dobrotvornim organizacijama. Bio je svjestan da se za postizanje mira u Vijetnamu koristio moralno nedopustivim sredstvima

FBI-u, upozoravajući da neki od stranih sudionika posjeduju subverzivne materijale. Do tih materijala došao je neovlašteno otvarajući privatnu poštu tih ljudi. A kasnih šezdesetih godina 20. stoljeća mediji su utvrdili da se među velikim sponzorima Kissingerovih projekata nalaze i kompanije koje su tijesno surađivale s CIA-om. Očito, iskustva stečena u mladosti Kissinger je primjenjivao i u zreloj životnoj dobi, a koristio se i vezama uspostavljenim u vrijeme kad je sam pripadao obavještajnoj zajednici.

No njegova akademska karijera bila je respektabilna. Profilirao se kao jedan od vodećih teoretičara međunarodnih odnosa. Konceptija međunarodnih odnosa koju je on zastupao naziva se realizmom. Ta teorija polazi od postavke da međunarodne odnose definiraju odnosi velikih sila. Opstanak je glavni interes svake države, a u interesu postizanja tog cilja države se koriste svim raspoloživim sredstvima i mogućnostima ne obzirajući se na deklarirane ideološke imperitive i moralne norme. Već na početku akademske karijere Kissinger je definirao pojam legitimiteta u međunarodnim odnosima. Međunarodni poredak oko kojega se usuglase velike sile legitiman je neovisno o mogućem nezadovoljstvu drugih naroda i država koje, na osnovi takvih dogovora, mogu biti teritorijalno rascjepkane ili nepriznate.

Karakterističan je za njegovo razumijevanje međunarodnih odnosa stav koji je iznio u razgovoru s predsjednikom Nixonom nedugo nakon službenog susreta s izraelskom premijerkom Goldom Meir 1973. Savjetujući Nixonu da odnose dviju supersila, Sovjetskog Saveza i SAD-a, ne opterećuje pitanjem židovskih emigranata iz SSSR-a, Kissinger je izjavio: „Emigra-

cija Židova iz Sovjetskog Saveza nije predmet američke vanjske politike, a čak ako u Sovjetskom Savezu stavljaju Židove u plinske komore, to nije američka briga. Možda je to humanitarni problem.“ Tu izjavu ne treba smatrati izrazom bešćutnosti prema Židovima, nego samo dosljednim ustrajavanjem na osnovnoj postavci njegove teorije međunarodnih odnosa, prema kojoj je za postupanje neke velike sile važan samo njezin interes, a ne moralni ili humanitarni obziri. U tadašnjim odnosima Amerike i SSSR-a pitanja nuklearne sigurnosti bila su prva na dnevnom redu.

Kissinger je imao presudan utjecaj i na oblikovanje politike Washingtona prema Južnoj Americi. U okviru te politike organiziran je vojni udar protiv predsjednika Allendea u Čileu, kao i poslije potpora vojnoj diktaturi generala Pinocheta, s kojim je Kissinger održavao srdačne odnose. Suprotno službeno deklariranim stajalištima, podupirao je vojnu hunt u Argentini, potičući generale da se dokraja obračunaju s ljevičarskim protivnicima

Eto, spomenuli smo stajalište koje je Kissinger iznio kao državni tajnik u administraciji predsjednika Nixona. Kissinger je bio prvi Židov u povijesti SAD-a koji je obnašao dužnost državnog tajnika, ministra vanjskih poslova Amerike. Prije toga, u mandatu 1969–1973, bio je Nixonov savjetnik za nacionalnu sigurnost. Osmogodišnje razdoblje od 1969. do 1977, u kojem je Kissinger sudjelovao u visokoj politici, obilježilo je povijest Amerike i povijest svijeta.

Intenziviranje odnosa s Kinom bilo je izvorno Nixonova zamisao, ali je Kissinger razradio taktiku i proveo sve zamisli u djelo. Odlukom Glavne skupštine UN-a od 25. listopada 1971. Tajvan, kao dotadašnja stalna članica Vijeća sigurnosti, izbačen je iz UN-a, a njegovo mjesto zauzela je Narodna Republika Kina. Posjet predsjednika Nixona komunističkoj Kini od 21. do 28. veljače 1972. bilo je jedno od najvećih iznenađenja u međunarodnim odnosima. Osnovna ideja bila je spriječiti zblizavanje SSSR-a i Kine. Premda su diplomatski odnosi SAD-a i Kine uspostavljeni tek 1979, suradnja dviju država otpočela je tim povijesnim posjetom. Ključni problem u diplomatskim razgovorima bio je Tajvan. Amerika je prihvatila načelo jedne Kine i priznala komunističku vladu u Pekingu kao jedinu legitimnu kinesku vladu. Istodobno nije željela svoju tradicionalnu saveznicu ostaviti na cjedilu pa je nastavila vojno pomagati vladu Tajvana. Znamo da je, zahvaljujući uspostavi diplomatskih i ekonomskih odnosa između Kine i SAD-a, Kina ostvarila nezamislivo brz ekonomski, tehnološki i vojni rast postavši u 21. stoljeću glavni globalni suparnik Americi. Neriješen problem Tajvana danas je uzrok porasta napetosti u američko-kineskim odnosima i otvara mogućnost izbijanja Trećega svjetskog rata. Iako su politike kasnijih američkih vlada, osobito u vrijeme predsjednika Clintona devedesetih godina, bile u znaku liberalizacije i globalizacije trgovinskih odnosa, dakle ne onakve kakvima bi ih Kissinger razvijao da je ostao na vlasti, ipak se i taj njegov najveći vanjskopolitički uspjeh danas smatra kontroverznim dijelom njegova političkog naslijeđa.

Za zasluge u okončanju Vijetnamskog rata Kissingeru je dodijeljena Nobelova nagrada za mir 1973. No na dodjeli nagrade nije se pojavio, a dobiveni iznos podijelio je dobrotvornim organizacijama. Bio je svjestan da se za postizanje mira u Vijetnamu koristio moralno nedopustivim sredstvima. Radi primoravanja vijetnamske strane da prihvati američke pregovaračke uvjete Kissinger je, kao Nixonov savjetnik za nacionalnu sigurnost, osmislio plan intenzivna bombardiranja Kambodže, preko teritorija koje se odvijala opskrba vojske Sjevernog Vijetnama. Primjena *carpet bombinga*, neselektivnoga bombardiranja teritorija korištenjem velikog broja bombardera, po današnjim je kriterijima ratni zločin. Zločinom su to i tada smatrali neki zaposlenici Pentagona, pa su medijima dostavili tajne dokumente o toj neslavnoj operaciji. Kissinger

Diplomat i realist: Henry Kissinger

se tada oslonio na svoj utjecaj i na svoje veze u obavještajnoj zajednici te isposlovao protuzakonito prisluškiivanje svojih suradnika koje je sumnjičio za suradnju s medijima.

Kissinger je imao presudan utjecaj i na oblikovanje politike Washingtona prema Južnoj Americi. U okviru te politike organiziran je vojni udar protiv predsjednika Allendea u Čileu, kao i kasnija potpora vojnoj diktaturi generala Pinocheta s kojim je Kissinger održavao srdačne odnose. Suprotno službeno deklariranim stajalištima, Kissinger je podupirao i vojnu hunt u Argentini potičući generale da se dokraja obračunaju s ljevičarskim političkim protivnicima. Bio je uvjeren da tako djeluje na ostvarivanju američkih nacionalnih interesa.

Dosljedan u shvaćanju da velike sile oblikuju sustav međunarodnih odnosa i da o njihovim odnosima ovisi održavanje mira, Kissinger je na taj način pristupio i krizi u Ukrajini. Zagovarao je uvažavanje Rusije kao velike sile i potrebu američko-ruskog dogovora o Ukrajini pa makar i po cijenu da Krim pripadne Rusiji. Oštre kritike i intenziviranje ruske agresije naveli su ga da promijeni stajalište. Priklonio se mišljenju da Ukrajinu ipak, neovisno o protivljenju Rusije, treba primiti u NATO. Na taj način odstupio je od tvrdoga realističkog pristupa međunarodnim odnosima u kojem su relevantni samo interesi velikih sila. Ili je, možda, prihvatilo stajalište Bidenove administracije da Rusija više nije prvorazredna svjetska sila, pa je njezine interese moguće ignorirati?

Dakako, Kissinger nije ni prvi, ni jedini, ni najvažniji teoretičar realističkog usmjerenja. Njegov veliki akademski prethodnik koji je uobličio realizam kao teoriju međunarodnih odnosa bio je Hans Joacim Morgenthau, također židovski emigrant iz Europe koji je u Americi našao utočište od nacizma. Njegova knjiga *Politika među nacijama* nezaobilazan je udžbenik teorije međunarodnih odnosa, a njegov akademski status i ugled neprijeporni su. Kad je riječ o Kissingerovim knjigama, može se reći da one veći interes pobuđuju zbog Kissingerova izravna sudjelovanja u politici i slave stečene na taj način negoli zbog iznimno vrijednih teorijskih uvida. Kissinger je percipiran ne samo kao teoretičar politike moći nego ponajprije kao praktičar koji je u njoj uživao i koristio se njome.

Kissinger je na obje dužnosti u američkoj administraciji bio imenovan, nije morao proći izbornu provjeru. Možda je zbog toga u razgovoru s Orianom Fallaci 1972. mogao izraziti nehaž prema popularnosti, bez koje u demokratskim političkim sustavima nije moguće uspjeti:

„Ne tražim popularnost. Nasuprot, ako baš želite znati, uopće mi nije stalo do popularnosti. Uopće se ne bojim gubitka publike; mogu si dopustiti da kažem što mislim. Govorim o onome što jesam. Da sam si dopuštao da budem uznemiren reakcijama javnosti, da sam djelovao samo na osnovi proračunate tehnike, ne bih ostvario ništa.“

Mogli bismo reći da je Kissinger, kao savjetnik i ministar u republikanskoj administraciji, djelovao protiv prevladavaćega političkog raspoloženja među američkim Židovima. Naime, istraživanja političkih preferencija među pripadnicima židovske zajednice u Americi pokazuju da se većina njih uvijek odlučivala za demokrate. Tako je Nixon 1968. osvojio samo 17 posto glasova Američkih Židova. Istina, 1972. osvojio je dvostruko više, 35 posto. Vjerojatno dio zasluga za tako velik porast potpore u židovskoj zajednici treba pripisati i djelovanju njegova dotadašnjeg savjetnika za nacionalnu sigurnost Henryja Kissingera, kojega je Nixon 1973. nagradio imenovanjem na dužnost državnog tajnika. Zanimljivo da su dvoje kasnijih državnih tajnika židovskih korijena – Madeleine Albright i Antony Blinken – radili, odnosno rade, u okviru demokratskih administracija. Kao Židov na mjestu državnog tajnika u republikanskoj administraciji Kissinger je zauvijek prvi i zasad jedini.

Portreti: Irène Némirovsky

Rukopisi ne gore

Piše Ivana Peruško

Čini mi se da nijedna hrvatska knjiga nije uspjela sintetizirati gotovo utopijsku nadu u boljitak, ali i sablasnu okrutnost života „čovjeka humanizma“ 20. stoljeća (kako ga imenuje francuski filozof Alain Badiou), bolje od knjige *Ljudi XX. stoljeća* (2011) Arisa Angelisa. U knjizi koja slavi životne podvige pojedinaca u okolnostima koje su često daleko od humanih (iako ljudskih ruku djelo) dva su svjedočanstva osobita dojmjljiva – životne priče Ante Cilige i Karla Štajnera. Obje svjedoče o nadljudskoj snazi pojedinaca da prežive nezamislivo – zvjersku okrutnost koju su kao zatvorenici u sovjetskim logorima okusili. Iako je pripadala sasvim drugoj sredini od one kojoj su pripadali naši svjedoci, Irène Némirovsky upravo je amblematska figura „prokletog“ 20. stoljeća koje svoje jedinstvo pronalazi upravo u zločinu. Ono ju je fizički dokrajčilo – Irène Némirovsky umrla je u Auschwitzu 1942. Ipak, njezinu stvaralačku sudbinu najbolje opisuje Bulgakovljeva maksima „Rukopisi ne gore“ iz romana *Majstor i Margarita* (dovršena 1940, a objavljena u necenzuriranoj verziji tek 1967. u Parizu) jer je upravo zahvaljujući rukopisima nadživjela svoje stoljeće i otisnula se u vječnost. No to nije jedina sličnost koju dijeli s Mihailom Bulgakovom. I ona je rođena u Kijevu 1903. (zbog čega je neki kritičari danas nazivaju ukrajinsko-francuskom spisateljicom) te se, baš poput njega, našla s „pogrešne“ strane u vrijeme Oktobarske revolucije i Građanskoga rata u Rusiji: on kao izdanak intelektualnoga građanstva i buržoaske kulture, a ona u obitelji imućnoga ruskog Židova koja se iz Sankt-Peterburga, bježeći od pogroma u vrijeme Građanskoga rata, najprije sklonila u Finsku, a potom u Francusku, Bulgakovljevu nesuđenu zemlju u koju nije uspio emigrirati. Francuska je za Irène Némirovsky bila izabrana domovina – zemlja koju nije htjela napustiti čak ni kada se njezino ime našlo na popisu Židova nacističke propagande uoči rata, ni za vrijeme same okupacije. Ipak, iz obožavanoga Pariza morala se povući na Istok zemlje (Issy-l'Évêque), gdje su je potom uhitili i deportirali u Auschwitz u lipnju 1942.

Život Irène Némirovsky – koja se u drugoj polovici 1930-ih preobratila zajedno s obitelji na katolicizam – nisu mogli spasiti ni očajnički pokušaji njezina supruga Michela Epsteina, dobrostojećega bankara rusko-židovskoga podrijetla, koji je pisao nebrojena pisma i molbe da je oslobode. Štoviše, zatekla ga je ista sudbina pa je u Auschwitzu umro samo nekoliko mjeseci nakon supruge. Da nije bilo njihovih dviju kćeri, Denise i Élisabeth, koje su spasile majčin kovčeg s rukopisima, Irène Némirovsky bila bi jedna od mnogih zaboravljenih spisateljica, bez obzira na to što je svojim romanima obilježila francusku književnu scenu 1930-ih godina (bila je toliko popularna da su neka njezina djela doživjela i uspješne ekranizacije). Denise i Élisabeth bile su francuske državljanke, za razliku od roditelja kojima je odbijeno francusko državljanstvo jer su – kako navode Olivier Philipponnat i Patrick Lienhardt u izvrsnoj biografiji *La vie d'Irène Némirovsky, 1903–1942* (Život Irène Némirovsky: 1903–1942, 2007) – proglašeni apatridima kada je Francuska 1924. priznala Sovjetski Savez. Budući da su bile Francuskinje, njihove su kćeri svojoj zemlji omogućile da pročitaju i zavoli *Francusku suitu* (*Suite française*, Denoël), roman koji je Irène Némirovsky pisala od 1940. do 1942. noseći žutu zvijezdu smrti na svojoj odjeći, te koji je objavljen 2004. šezdesetak godina nakon što je preminula u logoru. Povijesni roman *Francuska suita* opisuje život u Francuskoj od 1940. godine, kada se njemačke snage pripremaju okupirati Pariz, sve do 1941. godine, kada dio Hitlerove vojske napušta Francusku da se posveti okupaciji Sovjetskoga Saveza. Roman zaboravljene autorice postaje francuski i svjetski bestseller. Samo u Francuskoj prodano je oko 600.000 primjeraka te oko milijun primjeraka diljem svijeta na tridesetak stranih jezika (uključujući i hrvatski – *Francuska suita*, Vuković & Runjić, 2006, u prijevodu Marije Papašarovski). Paradoksalno, za *Francusku suitu* postumno je bila nagrađena čuvenom francuskom književnom nagradom *Prix Renaudot*, što je pokrenulo val novih izdanja njezinih starih djela, ali i objavljivanje neobjavljene ostavštine.

Tako je žena rođena u Ukrajini kojoj je otac bio imućni ruski Židov, a majka Francuskinja s kojom je govorila isključivo na francuskom jeziku, na kojemu je napisala dvadesetak djela (dok na ruskom, koji je govorila slabije, nije napisala nijedno), u Francuskoj tek postumno proglašena francuskom spisateljicom. Danas se o njoj objavljuju studije, znanstvenici

s uglednih svjetskih sveučilišta posvećuju joj monografije, njezina su djela izložena na policama renomiranih knjižara s drugim relevantnim klasicima 20. stoljeća. Ako je suditi po količini kritika i recenzija njezinih novih i starih djela, stječe se dojam da je Irène Némirovsky živuća autorica. Tomu pridonosi i jezik njezinih romana koji odolijeva zubu vremena; nije ni demodiran ni anakron, a teme koje obrađuje i danas su aktualne, gotovo sablasno relevantne. Ona je toliko važna u književnome smislu da je više od šezdeset godina nakon smrti postala svojevrsni fenomen. Čini se da je tomu svakako pridonijelo i ono što joj je za života otežavalo postojanje, a to je dvojni, miješani identitet i kulturni *background*. Uostalom, to je vrlo česta odrednica mnogih njezinih književnih junaka (većinom su to bili istočnoslavenski Židovi koji se pokušavaju uspeti na francuskoj društvenoj ljestvici). U romanima kao što su *David Golder* (1929), *Bal* (*Le Bal*, 1930), *Gospodar duša* (*Le maître des âmes*, 1939), *Psi i vukovi* (*Les Chiens et les loups*, 1940) pokazala je da izvrsno poznaje psihologiju siromašnih emigranata, istočnoslavenskih došljaka, njihovu neutaživu želju za uspjehom i stjecanjem bogatstva, odnosno sve moralne i razne druge implikacije koje podrazumijeva sintagma *nouveau riche* ili *new money*. Istovremeno, njezina su djela jednako nemilosrdna prema zapadnome svijetu koji ih prima, prema takozvanome „starom novcu“ (*old money*) francuske buržoazije, razotkrivajući najčešće banalnu neprikladnost njihove nutrine, ispraznu frivolnost ili pak mračnu, devijantnu osakaćenost bogataša modernoga Zapada s početka 20. stoljeća. U njezinu pripovijedanju nema suosjećanja; ona se nikomu ne priklanja niti ikoga moralno osuđuje, što se ne može reći za dio kritike koji se obrušio na političku nekorektnost nekih njezinih djela, zaboravljajući pritom da umjetnost koja robuje zadaćama, korektnosti i ispravnosti najčešće i nije umjetnost.

Ni u Francuskoj 1930-ih godina ni u zapadnoj kritici 2000-ih godina, dakle već postumno, Irène Némirovsky nisu zaobišle poprilično skandalozne osude. Susan Rubin Suleiman u članku posvećenu židovskom pitanju francuske spisateljice naglašava da njezina rehabilitacija u 21. stoljeću nije bila lišena starih prijevora. Jedan od stalnih problema njezine književnosti svakako su optužbe za antisemitizam upućene joj zbog tobožnje negativne karakterizacije, odnosno čak

Ako je suditi po količini kritika i recenzija njezinih djela, stječe se dojam da je Irène Némirovsky živuća autorica. Tomu pridonosi i jezik njezinih romana koji odolijeva zubu vremena; nije ni demodiran ni anakron, a teme koje obrađuje i danas su aktualne, gotovo sablasno relevantne. Ona je toliko važna u književnome smislu da je više od šezdeset godina nakon smrti postala svojevrsni fenomen

dijaboličnoga portretiranja židovskih likova u pojedinim romanima (kao što su već spomenuti *David Golder*, *Psi i vukovi*). Upravo su zbog toga neki suvremeni kritičari pripisali autorici etiketu „samomržećega židovstva“ – pojma koji je prvi uveo njemački filozof Theodor Lessing te koji se također maliciozno pripisivao stvaralaštvu Franca Kafke, Hanne Arendt, Isaaka Babelja, Philipa Rotha i drugih autora. U žarište javnosti Irène Némirovsky dospjela je zahvaljujući romanu *David Golder* (1929) – priči o nekoć siromašnu Židovu s Crnoga mora i njegovoj očajničkoj borbi za stjecanje kapitala i ugleda u mondenom francuskom društvu 1920-ih godina. Roman je bio toliko uspješan da je po njemu čak snimljen istoimeni film 1931. godine u režiji Juliena Duviviera, a književni je original proglašen i remek-djelom i antisemitiskim romanom. Optužbe je književnica odbacila, nazvavši ih, u svjetlu činjenice da je i sama Židovka koja to ne skriva, upravo apsurdnima. Priznala je da se prema svojim likovima ponašala iskreno, opisujući milje iz kojega i sama dolazi i koji dobro poznaje te stvarajući književna djela, dakle romane, a

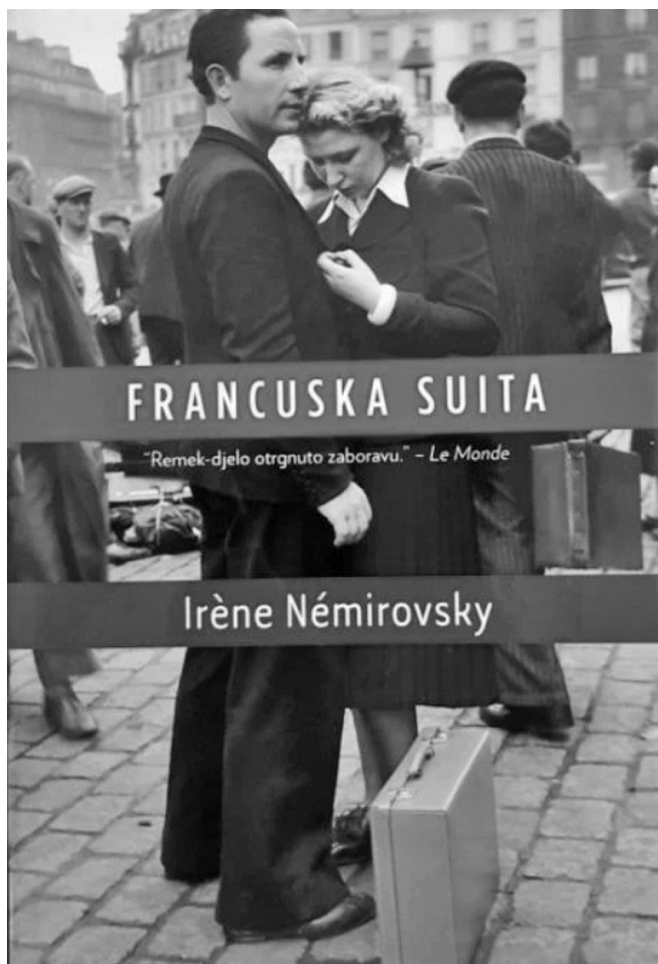
Žig samomržeće Židovke: Irène Némirovsky

ne proglase. Njezini biografi ističu da je ona bila itekako svjesna nacističke opasnosti (već sam spomenula da je dospjela zbog svoga podrijetla na zloglasnu listu nacističke propagande uoči rata), a njezin je nemir povećala i činjenica da joj je odbijena molba za dobivanje francuskoga državljanstva.

Zbog toga Philipponnat i Lienhardt u studiji tvrde da u podlozi njezina vjerskoga preobraćenja stoji sasvim opravdana, stvarna bojazan za život. Istražujući tu problematiku Patricia Cohen za *The New York Times* podsjeća da roman *David Golder* nije nastao uoči Drugoga svjetskog rata, nego u posve drugim vremenima, točnije koncem 1920-ih godina, kada Hitler još nije bio prijatelj Francuskoj i Europi. Štoviše, autorica je potom rekla da bi takav roman u tridesetim godinama napisala drukčije. Da je kojim slučajem pisala *Davida Goldera* koncem 1930-ih godina, umekšala bi neke crte svoga glavnog junaka, ali istovremeno je priznala da bi postupivši tako zapravo pogriješila. Zašto? Pokazala bi slabost, a ta osobina nije dostojna pravoga književnika, pravoga umjetnika. Vjerojatno je zbog toga i napisala predgovor za svoj posljednji „židovski“ roman (*Psi i vukovi*) 1940. godine. Svjesna da će biti izložena neumoljivoj kritici, u predgovoru *Pasa i vukova* podsjetila je one Židove koji će biti uvrijeđeni njezinim romanom da je ona umjetnica koja na papir najčešće stavlja upravo dramatičnu slojevitost i ambivalentnost ljudskih bića, a ne kakav moralno jednoznačan i jednostavan portret.

Deset godina po objavljivanju skandaloznoga *Davida Goldera* Irène Némirovsky objavljuje svojevrsni nastavak romana u kojemu obrađuje isti problem, istu patologiju – nepodnošljivo nasljeđe „blata“, odnosno okrutnoga beznađa neimaštine, izglednosti. Riječ je o romanu dvojnoga naslova. Iako je 1939. u nastavcima izlazio u pariškim novinama *Gringoire* pod naslovom *Les échelles du Levant*, odnosno *Ljestve Levanta*, danas je roman poznat pod drugim imenom. Budući da je 1996. francusko-libanonski pisac Amin Maalouf objavio djelo istoga naslova, odlučeno je da se novo izdanje romana Irène Némirovsky 2005. objavi pod naslovom *Le maître des âmes*, u prijevodu *Gospodar duša*. Baš kao i *David Golder*, glavni lik romana francuske spisateljice, i sam je Levantinac feničkih korijena, dakle stranac, *metek* (u antičkoj Grčkoj naseljenik bez prava), kako i sam priznaje u romanu. „Dolazim izdaleka, s dna (...) rođen sam na Krimu“ – usudi se priznati mladi liječnik Dario Asfar bogatog Francuskinji Sylvie Wardes, koja utjelovljuje zapadnjačku eleganciju i savršenstvo, sve ono za čime žudi i što mu je nedostižno – „pripadam levantskoj rasi, mračnoj (...) ja sam jedan od onih koje vi Francuzi nazivate metecima, imigrantima.“ S druge strane, o njegovoj prošlosti čitatelj dobiva tek grube konture, pripovjedač mu daje informacije na kapaljku. Iako se ta gruba, nemilosrdno beznađna prošlost spominje u romanu, o njoj ne znamo previše, a upravo je ona važna kako za roman tako i za njegova junaka. Tek se na nekoliko mjesta razjašnjavaju životne okolnosti glavnoga junaka i njegove supruge Clare te postaje jasno da su u Francusku oboje stigli trbuhom za

kruhom iz Odese. Takva je narativna strategija u kojoj se tek usputno, lapidarno, baca svjetlo na njegovu prošlost posve opravdana. Naime, mladi liječnik Dario Asfar bježi upravo od vlastita podrijetla, ne želeći više nositi breme ponižavajuće i mučne prošlosti na svojim „francuskim“ leđima. Ipak, sve na njemu – boja njegove kože i kose, karakteristično lice, njegova cjelokupna fizionomija – odaje da je Levantinac, zbog čega u prvoj polovici romana koja pripovijeda o tegobnome probijanju, stjecanju ugleda i materijalne sigurnosti mladoga liječnika emigranta on mašta samo o jednom – postati Francuz, zvati se Levaillant, Massard ili Durand.

Da to postigne, Asfar je spreman na sve: na ilegalne abortuse, gaženje liječničke etike, obmanjivanje te, u konačnici, na zločine. Na kraju Asfar postiže ono čemu teži. On je, baš kao i David Golder, *self-made man*, tj. čovjek koji se sam obogatio i koji je pokušavajući ispraviti uvredu koja mu je nanesena nesretnim podrijetlom, time što je rođen na pogrešnom mjestu, stekao bogatstvo i ugled u mondenom društvu. Ipak, glad koju trpi Asfar neutaživa je i on je toga svjestan. Novca nema nikada dovoljno jer se njegova blagajna puni istom brzinom kojom se i prazni. Čini se da su Golderova i Asfarova sigurnost nakon obogaćivanja i dalje nestabilne, krhke. Dapače, što je njihova materijalna sigurnost veća, time raste njihova ugroženost, za što su najčešće odgovorni oni sami. Upravo je Asfar i pokretač i ometač vlastitoga kapitala u Gos-

podaru duša. Druga važna dimenzija romana tiče se društva, francuske buržoazije, ugleda koji se stječe rođenjem, čime je Asfarov trud apriori uzaludan, predodređen na propast, i unatoč stečenom bogatstvu. Izmjestivši junaka romana iz svoje geografske domovine u izabranu žuđenu domovinu, autorica prebacuje težište romana na problem recepcije stranaca u modernoj Francuskoj s početka 20. stoljeća i njihove asimilacije u društvo koje im nanosi bol i uvrede, ali i na pojedinca koji na njih odgovara tako što se besramno obogaćuje, i to na račun toga istog društva, iskorištavajući ga i gospodareći dušama onih koji se upisuju u svijet francuske društvene kreme 1920-ih godina. Naime, Asfar – iako školovani liječnik – samoprozvani je psihijatar, šarlatan-psihonanalitičar koji osmišljava vlastitu metodu liječenja na krilima pseudofrojdzima i pseudoznanosti. Tako iskorištava zapadnu „bolest duše“, točnije bolest bogatih i dokonih Francuza u romanu. Nudeći im slamku spasa, Asfar je svjestan da ih obmanjuje, a toga su i oni svjesni, no autorica majstorski opisuje upravo tu ovisničku crtu, bolesni egocentrizam pomiješan

Pitanje domovine za pojedine pisce emigrante nemoguće je pitanje, no upravo je ta dvojakost Irènine biografije i njezina stila ono što je čini jedinstvenom. Poslije svega, baš je židovstvo zapečatilo njezinu sudbinu jer Irène Némirovsky je, kao što su istaknuli njezini biografi Olivier Philipponnat i Patrick Lienhardt, nakon okupacije prestala biti ruska ili francuska spisateljica. Postala je samo Židovka

sa slabošću onih koji neprestano pohode njegovu ordinaciju moleći ga za metaforički „šut“, za trenutak mira do kojega ne znaju samostalno doći. Takvo što najbolje ilustrira odnos pohlepna došljaka Asfara i njegova klasnog antipoda – jednako pohlepna francuskog bogatuna Philippea Wardesa, kojega Asfar polako pretvara u svoga najodanijeg pacijenta, parazitirajući na njegovu bogatstvu.

Štoviše, Asfar uspijeva zagospodariti Wardesovom dušom i preoteti mu sve što posjeduje, postati, u konačnici, on. U karakterizaciji obojice junaka i svjetova koje predstavlja autorica se obilno koristi stereotipima i klišeima, ali – kao što je to napomenula Angela Kershaw u studiji *Before Auschwitz. Irène Némirovsky and the Cultural Landscape of Inter-war France* (2009) posvećenoj poetički francuske spisateljice – oni imaju dvojaku funkciju. Štoviše, imaju oprečnu funkciju od one koja se može iščitati na površini djela, a to

je da zavedu čitatelja te da ga istovremeno prevare, manipuliraju. Philipponnat i Lienhardt u pogovoru novoga izdanja *Gospodara duša* tvrde da je roman ujedno odgovor na pokušaj mistifikacije Zapada. S već spomenutim Bulgakovom i njegovim djelom *Majstor i Margarita* roman *Gospodar duša* povezuje i faustovski motiv, zbog čega doktora Asfara možemo tumačiti kao suvremenoga Fausta s početka 20. stoljeća, alkemičara koji za novac prodaje dušu. Uostalom, novac i jest glavni pokretač fabule. *Trebam novac!* – očajnički će zavapiti Dario Asfar u prvoj rečenici romana, čime autorica smjesta naznačuje i lajtmotiv i ton svojega napetog proznog uratka. *David Golder* i *Gospodar duša* baštine isti tip junaka. U pitanju je ambiciozan beskrupulozan stranac koji novcem pokušava izbrisati prošlost te zadovoljiti potrebu za dostojanstvenim životom, no ta potreba prerasta u izvitoperenu, nekontroliranu i dijaboličnu pohlepu. Oba su romana, kako je već primijetila suvremena kritika pišući o *Davidu Golderu*, istodobno izvrstan portret kapitalističkoga društva 1920-ih, ali i univerzalna parabola o opsjeni novca.

Uoči i za vrijeme nacističke okupacije, dakle u najtežim životnim okolnostima, Irène Némirovsky neumorno stvara. Osim već spomenutih *Gospodara duša* i *Francuske suite*, u tom razdoblju nastaju djela poput *Nedjelje* (*Dimanche*, 1934), *Vina samoće* (*Le Vin de solitude*, 1935), *Jezebel* (1936), Čehovljeva života (*La Vie de Tchekhov*, 1940), *Topline krvi* (*Chaleur du sang*, 1941). Nekima će trebati godine da ih se iz ropotarnice sjećanja izvuče i objavi kao ostavštinu francuske, a ne više slavenske spisateljice (kako su 1930-ih obavezno naglašavali). Bez obzira na to što je bila prihvaćena u francuskom društvu kao književnica, i dalje je bila poput njezina Asfara – (polu)stranac, *metek*. Pitanje domovine za pojedine pisce emigrante nemoguće je pitanje, no upravo je ta dvojakost njezine biografije i njezina stila ono što je čini jedinstvenom. Dva su kulturna konteksta definirala njezinu poetiku. Prvi je rusko nasljeđe, odnosno realizam Dostojevskog, Tolstoja i Čehova utkan u gotovo sve njezine obiteljske romane, a Tolstojevo nasljeđe najsnažnije se očituje u romanu *Francuska suita*. Angela Kershaw sjajno je zapazila da je Irène Némirovsky bila u izvršnoj poziciji da uvede i upakira Rusiju u svoja djela te da je „proda“ francuskim čitateljima, ali tako da je oni mogu prepoznati i prihvatiti (u tome su joj, dakako, poslužili stereotipi koji su odigrali ključnu ulogu u recepciji romana). Ipak, ne bi trebalo smesti s uma da je Irène Némirovsky odgojena na francuskoj književnosti, koju je i diplomirala na prestižnoj Sorboni, što znači da je na njezinu prozu uvelike utjecao i fikcionalni svijet francuske buržoazije iz pera Flauberta, Maupassanta i brojnih drugih francuskih autora. Povrh toga, nipošto ne treba zaboraviti da je stupila na književnu scenu u jeku židovske književne renesanse u kojoj je, unatoč neopravdanoj kritici za antisemitizam i vjerskom preobraćenju potkraj 1930-ih, imala važnu ulogu. A upravo je židovstvo na koncu zapečatilo njezinu sudbinu jer Irène Némirovsky je, kao što su u njezinoj biografiji istaknuli Philipponnat i Lienhardt, nakon okupacije prestala biti ruska ili francuska spisateljica. Postala je samo Židovka.

Novela

Treći hram

Piše Branko Šömen

Sunce se uvuklo kroz stabla platana, zaklonilo lica šetača, stiglo u vrt ispred kavane gdje su sjedili gosti, pomiješani s damama u bijelim šeširima i vojnicima s crnim kapama s vidljivom oznakom, sa slovom U. Slova posrebrjena sunčevim zrakama bila su poput popodnevnog herbarija leptira, učvršćena pribadačama na vojničke kape. Bilo je to popodnevno spokojstvo, prividni mir, neslućena budućnost. Hrvatska je konačno dobila državu, manju nego što su najveći nacionalisti očekivali, ali ipak dovoljno veliku da primi ustaše pristigle kamionima iz Italije, njemačku časničku posadu iz Berlina, diplomaciju i Gestapo iz Graca, vatikanskog prelata iz Rima i talijanske fićfiriće odjevene u uniforme prikladne za karnevalsku zabavu.

Zagreb više nije bio kozmopolitski, srednjoeuropski grad, nestala su židovska imena dućana i srpski nazivi, natpise s ulica zamijenili su domaći trgovci, seoski mešetari, prefri-gani Zagorci, dalmatinske izbjeglice, muslimanski došljaci. Okrenuli su kotač povijesti u drugom smjeru, otuđili zalihe iz židovskih trgovina i skladišta, postali podređeni pijuni koji su poklanjali ili prodavali svoje domoljubno hrvatstvo, površno, krivo posijano na bivšoj jugoslavenskoj, kraljevskoj njivi.

Sada su imali priliku okopavati, svaki svoj, privatni vrt, saditi ono što se prodavalo na Dolcu, osiromašenoj tržnici, ono što je raslo u predgrađima među niskim kućicama sa još više zaplašenih, šutljivih, introvertiranih ljudi.

Za mnoge političare i prijeratne stranke nije bilo kako su mislili: njihova se očekivanja nisu ostvarila. NDH je bila država, ali satelit, umjetno skrojena, lažno nezavisna, ideološki crna, politički osvetnička. Već u samom naslovu pokazala je svoju gramatičku i sadržajnu pogrešku: umjesto da se zove *Neovisna Država Hrvatska*, predstavila se kao *Nezavisna Država Hrvatska*! Iako je u njoj mnogo toga funkcioniralo, imalo je svakodnevni učinak, ali nije bilo optimistično, radost je ustupila mjesto zabrinutosti. Život je bio izgubljeni kliker koji se otkotrljao u neizvjesnu sadašnjost, umjetnu povijest u kojoj se nisam snalazio. Sjedio sam u tapeciranoj fotelji, gledao mimo prijatelja Mladena s terase na pločnik, vidio kako se konobari probijaju među goste, primaju narudžbe, donose piće. Imali su bijele košulje, crne leptir-mašne i velike crne pregače koje su sezale gotovo do poda. Graktali su kao dresirane vrane među jednako uvježbanim gostima koji još nisu navukli prave, prepoznatljive boje, lica i kušnje.

Mladen me prekinuo: „Što je tako hitno!? Imam prepun stol neriješenih dokumenata, a ti me zoveš u birtiju!?” Pogledao

Književnost i zlo: Branko Šömen

sam ga. „Nekada je to bila ugledna kavana, a sada u nju zalazi svaki neotesanac.“ Ne znam zašto sam to rekao, bio sam razdražljiv, smetali su mi ljudi, osobe u uniformama, moj bijeli zagrebački dvorac ostao je u sjeni svakojakih došljaka. Preko noći više nije bio moj, danju više nije bio bijel, nego siv, nije više bio Zagreb, Agram, nego Zagabria, raseljeni grad u kojem se živjelo plemenski, a ne građanski, a ni sam grad više nije bio moj: promijenio se, smanjio, uplašio, zatvorio prozore, trgovine, kućna vrata.

Ustalo je nekoliko ustaških crnokošuljaša, drugi su zauzeli njihova mjesta. „Tako je. Uniforma izjednačuje različite karaktere, doktrine, duhovne kretene. Od nepismenih pravi vojsku, naša nova ideologija.“ Mladen namjesti naočale. Bilo mu je neugodno, moje su riječi bile neozbiljne, neprofesionalne, ponijelo ih je. „Izvršno! Tko nije na tvojoj strani, tvoj je neprijatelj.“ Prijatelj je opet popravio naočale koje su mu padale s nosa, kao da se stide njegova lica i radije bi bile negdje drugdje. „Pozvao si me na ispiranje mozga, da mi držiš lekcije!? Kaži na čijoj si ti strani? Jesi li naš ili njihov!?“ Snašao sam se: „Pitaj Pavelića. Bili smo u istom razredu.“ Sugovornik se nasmiješio: „Sad se svi time hvale. Do jučer su svi išli u razred s *poglavnikom*... čuvali krave...“ Uzrujao se. Ispričao. „Zajedno smo čitali za školsku lekturu...“ Mladen me prekine: „Misliš, ti od početka, on od kraja!“ Šutio sam: bio je blizu istine. Možda je bilo krivo ali me nije briga, nisam se htio svađati. Držao sam jezik za zubima. Nastavio je: „Ali nisi bio s nama u emigraciji! U Italiji! Nisi spavao u tuđim krevetima, nisi jeo u vojničkoj menzi! Nisi gutao tuđe psovke!“ Prijekor je bio glogov kolac zaboden u prsa, izravan: „Netko je morao biti i doma, čuvati Hrvatsku!“ Naglasio sam zadnju riječ, prijatelj je prepoznao cinizam, nasmijao se: „Uvijek si se znao izvući. Ne odmah, ali polako kao puž iz svoje kućice. Što bi ti želio?“ Približio sam mu se iza ugla, iz sjene, pogledao ga ravno u oči: „Je li istina da ste raspisali natječaj za liječnika koji će voditi obnovljenu Psihijatrijsku bolnicu u Božjakovini?“ Mladen me pogledao sumnjičavo, opet se uspravio, s naočalama koje su mu klizile na nosu: „Maloprije sam u uredu saznao: nitko se nije prijavio. Čak ni Židovi.“ Odahnulo sam, lišće platane se razgrnulo, bilo je pokriveno, tračak sunca je došao prema nama ne znajući čije će lice prvo zadrhtati, grijati se na suncu, plesati: „Imam kandidata. Dobar prijatelj. I ti ga znaš.“ Žurno je upitao: „Tko? Tko bi bio toliko glup da ide raditi na napuštenu farmu konja!?“ Pitanje je zahtijevalo precizan odgovor. „Doktor Rudi Rosner.“ Mladen se začudio: „Onaj što ima privatnu praksu u Bogovićevoj? Pa on je ortodoksn Židov. Čak sam čuo da je mason.“ Dodao sam: „I pravi gospodin, častan čovjek...“ Prekinuo me: „Volio bi ga spasiti? Poslati u inozemstvo? Što ti je zapelo za oko? Njegovo bogatstvo, vila na Gvozdu ili žena!?“ Bila su to samo prijateljska kavanska pitanja, ni na što nisu aludirala, čakajući po kostima nevinog čovjeka: „Bez uvrede. Čak i Židovi mogu biti domoljubi. On je pismen, obrazovan, koristan. Napisao je knjigu o reumatizmu.“ Mladen je samo mahnuo konobaru. „Imam svoju filozofiju o Židovima. Ne svidaju mi se. Ustaški vrh je već izdao dekret o njihovoj uklonjenosti iz javnih službi, razmišljaju da ih pošalju u logore od Čakovca do Jazovke...“ Nisam ga više mogao slušati. Bio je s druge strane pulsirajućega gradskog popodneva: „Hoćeš li pomoći ili ne!?“ Mladen je naručio dva štoka. „Nazovi sutra da napišemo molbu, bit će prihvaćena na temelju hitne potrebe. Ali, molim te zapamti, o tome nismo razgovarali.“ Kimnuo sam. „Hvala. Tko bi pomislio!? Nova vlada ima jednog poštenog ministra!“ Podigli smo čaše. „I tebi smo nudili, ali si odbio.“ Nazdravili smo. „Ne mogu to učiniti. Ne mogu lagati. Inače, vjerojatno znaš dobro kao i ja da se svaki na brzinu smišljen politički sustav sruši prije ili kasnije poput krivo podijeljenih karata.“ Ispili smo. „Ne zaboravi da smo tek na početku puta, donijeli smo prve zakone, još se nismo navikli da imamo svoju državu. Od stoljeća sedmog sanjamo samostalnost, svoju Hrvatsku. Da nismo bili spremni za dom, tko zna gdje bismo završili.“ Treperenje svjetla na našim licima prekinulo se. Mladić je izjurio iz vrta na otvorenu verandu kafića, gurnuo konobara koji se hvatao za stolce i stolove, poletio u prazno, okrenuo se, pao na leđa, stranac ga je preskočio, pobjegao pored nas prema drugom izlazu, a za njim trojica ustaša. Jedan od njih je glasno povikao: „Zaustavite ga! On je Židov. Nema oznake!“ Židov je uletio u kuhinju, začuli su se vrisci kuhara, konobar je nespretno ustao, popravio leptir-mašnu, bojažljivo pogledao oko sebe, počeo se ispričavati gostima. „Bolje da odemo“, rekao je Mladen. Ustali smo. Ležerno će Mladen: „Vidite, treba nam disciplina, stroge kazne, red što prije.“ Ustaški se časnik vratio u kavanu. Zaustavio se ispred Mladena. „Zašto ga nisi zaustavio? Iskaznice, molim!“ Mladen je izvukao osobnu iskaznicu. Ustaša se zagledao u nju: „Vi ste ministar!?“ Mladen mu je uzeo osobnu iz ruku: „A tko ste vi?“ Ustaša je bio zbunjen. Ispružio je ruku u znak pozdrava: „Za dom spremni!“ Moj prijatelj je nervozno vikao: „Kakav dom!? Ti nisi sposoban ni za štalu. Marš da te ne vidim!“ Ustaša se zagledao ministru u lice, stojeći ukipljeno kao nepoznati nedovršeni Meštovićev torzo. Kad smo izašli, sjene platana posule su nas sjenovitom prašinom kao zarazne šarene krpe, Mladen je objasnio: „Prave ustaše smo samo mi, školovani u emigraciji!“ U meni je kipjelo. Odgovorio sam. „Nisam ustaša. Ja sam Hrvat!“ Konobar, koji je konačno popravio leptir-mašnu ispod brade i namjestio pregaču, stajao je na vratima lokala i čuo moje riječi, pristojno se nasmiješio, naklonio. Ministar je registrirao konobarovu gestu, to ga je razljutilo, okrenuo

se prema meni: „Nećeš dugo biti ponosan što si ono što misliš da jesi!“ Lice mi se smračilo u sjeni platane, idi, vrati se što prije za stol u svoju spisateljsku sobu, nisi ti za ovaj svijet, pomislio sam, podignuo šešir, pozdravio prijatelja, krenuo Praškom ulicom prema Ilici.

Kakav zanosan, fotogeničan, čak poetičan pogled, pomislio sam dok sam se uspinjao Mesničkom ulicom do Markova trga. Ususret mi je išla lijepo odjevena malograđanka, za ruku je držala svoju kćer, ukusno odjevenu u plavi mornarski kostim, nosila je bijeli kavez za ptice sa žutim kanarincom. Da sam slikar, pomislio sam, nacrtao bih je, pozvao je u atelje koji nisam imao, skinuo joj bluzu da mi pokaže svoja zaobljena ramena, pili bismo sekt, razgovarali o njezinim ljubavnici i mojim knjigama, ali kad mi se približila, ta misao bila je u trenu prekrizana. Prepoznao sam ženu koja mi je prilazila: bila je to gospođa Nina, odvjetnikova jedinica, također udana za pravnika, proizvođača alkoholnih pića, muž joj je bio ljubomorani kao sto đavola, skriven među bocama u podrumu, a ona je bila lijepa kao stotinu anđela u nedostižnom oblaku i opasna za svakog muškarca kao stotinu oženjenih đavola. „Oprost, nisam te prepoznao. Sunce te pretvorilo u izbijeljeno platno“, rekao sam, još ne mogavši osloboditi se imaginarne scene u kojoj sam glumio slikara, a ona model.

Krajolik se suzio u usku cestu, slabu vidljivost, u kišno raspoloženje. Ne znam što sam očekivao, jesam li išao po prijatelja da ga izvučem iz logora, da mu omogućim normalan život ili sam vozio prema razočaranju, novokomponiranim preprekama mlade države koja nije svjesna svoje odgovornosti, svoje povijesne uloge

Zaustavila se, pustila kćerinu ruku kao bih mogao posegnuti za njezinim dlanom u rukavici. Bila je to posebna čast, Nina je bila odgojena građanka srednje klase, prava zagrebačka cura, za mnoge koketna, za mene normalna, svakodnevna. Osmijeh je bio iskren: „Zamišljen kao i uvijek. Hodaš uokolo i u mislima pišeš novu knjigu?“ Trgnuo sam se. Naivno pitanje imalo je aktualni žalac. „Ne, uopće. Sad život piše knjige. Drame.“ Odmahnula je rukom. „Ne svima. Mi smo napokon dobili što smo željeli. Preselili smo se u potpuno opremljenu vilu.“ Kći je stavila kavez na rub pločnika. „Kupili ste?“ Nina me pogledala: „Zašto bi!? Dodijeljena je Tomislavu. Za buduću zaslugu.“ Trepnuo sam, sunce mi je udarilo u lice, ali vjerojatno ne samo sunce. „Za preprodaju vina i žestokih pića? Jesu vam produžili licencu?“ Tu nešto nije štimalo, podaci su istrgnuti iz cjelokupne ekonomske slike sposobnog odvjetnika i poznatog tvorničara. „Sada kada imamo svoju državu, slaviti ćemo, piti i trošiti puno.“ Kimnuo sam. Vrijeme se razvedrilo za Hrvate. Bili smo kao dva vlaka koja se mimoilaze na strmini, ja sam dahtao uvis, s brigama i zahtjevima, ona se prepuštala zagrljaju bezbrižne raskoši. Da se ne srušimo, da se ne sudarimo u mislima, da ne povjerimo jedno drugom ono što zapravo mislimo, promijenio sam sadržaj razgovora: „Kako su ti koljena? Jesi bila u toplicama?“ Nasmiješila se. „Bila sam. Dvaput. Po savjetu tvog prijatelja dr. Rosnera.“ Kimnuo sam. „Sjećam se. Doktorova ordinacija blistala je od tvojih lijepih koljena, mirisala na konjak koji si mu donijela.“ Nina se koketno nasmiješila. „Ja sam otklećala svoju pokoru. A što je s tvojim nogama? Vidim da žuriš kao motociklist.“ Htio sam joj reći, ali sam odšutio. Svaku vijest je pretjerano dizala u nebesa u svojoj jezičavoj udruzi Zagrepčanki, skandiranja su dobivala krila, pretvarala se u klevete, poneka na optužbe, nerijetko je pošten čovjek završio na policiji, osumnjičen za riječi koje nije rekao, za radnje koje nije učinio. Pogledao sam djevojčicu koja je sitnim prstićima posezala u kavez želeći pomilovati kanarinca koji ju je izbjegavao skačući s jedne šipke na drugu, neuhvatljiv. „Jesi li zaboravio? Viktorija. Dala sam joj ime po tvojoj junakinji iz romana *Lepa Zagrepčanka*.“ Sjetio sam se, iako je djevojčica još bila premala da bi imala ikakvo zapaženo mjesto u mom zrelom sjećanju. „Slič ti. Lijepa je kao ti.“ Nina nije odgovorila, usredotočila se na kćer: „Viktorija, što to radiš?“ Viktorija je bila pognuta nad kavezom. „Htjela bi odletjeti...“ Viktorija je pokušala zatvoriti kavez. Kavez je okrnulo Nininu nogu, srušio se i otkotrljao niz ulicu, vrata su se otvorila, preplašeni je kanari-

nac prhnuo, kreštavo odletio prema obližnjem vrtu ograđenu visokim zidom. Viktorija je počela plakati. „Mama, odletio je!“ Nina je bila bijesna: „Vidim.“ Gledao sam kanarinca kako se brzim zamasa uzdiže iznad ulice, nestaje među lišćem drveća, tko zna gdje će stati, gdje će se sakriti, gdje će prenoćiti. Bio je nedostižan, slobodan. „Mama, ti si kriva! Štunula si kavez!“ Kći je bila nemilosrdno objektivna, majka zbunjena, pedagoški nezrela. Otrčala je nekoliko koraka niz ulicu, uzela prazan kavez, uhvatila Viktoriju za ruku, okrenula se prema meni. „Moram ići.“ Viktorija joj se istrgnula iz ruku: „Mama, moramo ga naći!“ Nina je postajala nervozna: „Tko će ga ovdje naći?! Da se popnem na zid?“ viknula je. Viktorija je bijesno lupala o pločnik lakiranim cipelama. „Ti si kriva!“ okrenula se, žurno, uvrijeđeno krenula ulicom prema Ilici. Nina je mahala praznim kavezom: „Oprost! Vidiš kako je...“ Rekao sam, „Sve je dobro. Možda će se ptica vratiti.“ Oboje smo znali da neće. Ptica koja jednom izleti iz kaveza u slobodu više se ne vraća. Barem ne svojevrijedno.

LAGANO sam prošao kroz mali park, u sporednu ulicu u kojoj su s lijeve strane bile bogataške vile, a s desne nadstrešnica. Iz secesijske zgrade, kroz otvoreni prozor, dopirala je glazba, povezana u nesredene note, početničko sviranje na tko zna kako skupom, uvoznom klaviru. Malo dalje bila je kuća mog prijatelja, uza stepenice, između dva stupa, došao sam do vrata, pozvonio. Otvorila je sluškinja, za razliku od konobara u kafiću, na sebi je imala crnu haljinu, bijelu pregaču s velikim džepovima, bijelu kapu obrubljenu čipkom. „Gospodine Slavko, dobra večer. Udite. Gospodin doktor vas očekuje.“ Ušao sam, skinuo šešir, sluškinja ga je uzela, objesila na vješalicu, uvela me u dnevnu sobu. Rudi je krenuo prema meni, srdačno smo se rukovali, u onom našem masonskom znaku, pa smo sjeli, on u svoju malo izlisanu fotelju, ja na kauč. „Što ćemo popiti? Imam dobro domaće vino, vjerojatno kao i ti dobru vijest.“ Namještao sam se na kauču, trebalo mi je više zraka, put uzbrdo oduzimao mi je dah. „U vremenu u koje smo gurnuti svaka vijest da smo još živi više je nego dobra. Bio sam kod ministra.“ Znao sam da je to vijest koju očekuje. „Što on kaže? Jesi li razgovarao s njim?“ Na četvrtastom stolu nije bila sveta knjiga Talmud, već lijepo izrađena, vitka boca, dvije čaše. Rudi je natočio. „Uspio sam. Moramo biti kod nje-ga sutra u deset. U ministarstvu. On će čekati s papirima. Ići ćeš u Božjakovinu.“ Podigli smo čaše, pogledali se u oči. „Jesi li siguran? Danas smo Dora i ja preuzeli znak.“ Ostao sam bez riječi, vino je postalo gorko. „Davidova zvijezda!? Pa... to znači da će vas pustiti na miru!“ Rudi je pio kao da vijest koju mi je rekao nije ništa posebno. „Frankovi su dobili znak, ali su ipak izbačeni iz stana, odvedeni... navodno, prema govorkanjima, u Jasenovac.“ Nervozno sam vrtio čašu u ruci. „Ne zvuči dobro. Nova vlast je nervozna. Ne ide onako kako je Pavelić zamislio u emigraciji.“ Rudi je dodao: „Pavelić je ovdje vrtni patuljak. Ovo su izmislili Mussolini i Hitler. Fašizam, nacizam i boljševizam protiv Židova.“ Dodao sam: „I komunizam.“ Rudi je prošao rukom kroz svoju rijetku kosu. „Slavko, tako smo lijepo živjeli...“ Kimnuo sam. „Nadam se da si izašao iz bratstva.“ Rudi je kimnuo. „Već smo prošle godine uspavali B' nai B' rith. Kao što znate, slobodni zidari su zabranjeni u Njemačkoj. Ali bili smo tako uspješni. Zamislite da smo uz prvi hram, javni, široko otvoren za sve Židove, stvorili i drugi hram, vlastito malo utočište rada...“ Slobodno zidarstvo je bilo njegova opsesija. Kad god smo se sreli, pričao je o bratstvu, napisao je nekoliko vrlo dobrih članaka u *Šestaru*, glasilu hrvatskih slobodnih zidara. „Zagreb je imao dva hrama: veliki koji je čuvao staru prošlost i malu masonsku ložu u kojoj se gradila budućnost.“ U sobu je ušla Dora, Rudijeva žena. Ustao sam, htio sam se rukovati, ali ona je u rukama držala baloner i muški kaput. Na njima su bile nespretno našivene žute zvjezdice. Podignula ih je u zrak. „Misliš li da je to u redu?“ Rudi je slegnuo ramenima: „Ne znam. Nikad ih nismo nosili.“ Dora je kimnula: „I vjerojatno ih nikad neće moći skinuti.“ Bila je sjetna, ali praktična Židovka. Organizirala je njihove živote, brinula se za dom, kliniku i bila velikodušna prema ljudima. Zato je Rudi rekao: „Dorice, srce moje. Dobio sam posao. Idemo iz Zagreba.“ Dora je upitala: „A što će biti s ordinacijom u Bogovićevoj?“ S ulice se začuo rafal, pa još jedan. Pogledali smo se. Rudi je privukao suprugu k sebi. „Ne boj se, ljudi su pijani.“ Dodao sam: „Ljudi pucaju kod slave ili kad se boje.“ Rudi je mislio drukčije: „Ne boje se. Oni su autoritet. Sve je njihovo... ako još nije, bit će.“ Dora je još držala ogrtače u rukama. „Hoćeš li pokušati?“ Rudi se nasmiješio. „Sutra kad budem kod ministra.“ Dora ga je pogledala, ali nije ništa pitala. „Slavko, ti si dobra osoba. Nadam se da nećeš upasti u nevolje zbog nas.“ Odgovorio sam: „Problemi dođu i prođu, kao i ja sada.“ Dora je uzvratila: „Ti nisi problem, ti si naš prijatelj. Ostaj čes na večeri. Imam...“ Prekinuo sam je, pogledao Rudiju: „Dogovoreno. Sutra u deset kod Mladena u uredu.“ I Rudi je ustao, kimnuo, pa smo se bratski zagrlili. Kad sam zakoračio u hodnik, čekala me služavka držeći moj šešir u rukama. „Idite kući drugim putem.“ Namršio sam se.

„Susjedima se rodio sin, budući ustaša, i slave.“ Dok sam silazio niz stepenice, začuo se novi rafal. Ustaše, koje su se usele u obližnju židovsku kuću, pucali su kroz prozor, slavili i ujedno zastrašivali okolinu u kojoj su još živjeli bogati Židovi označeni žutom zvijezdom.

Nonšalantno sam bacio šešir prema rogatoj vješalici tako da se malo zanjihao, a onda drsko ostao visjeti, smirio se. Onda sam pokucao, ušao, sjeo. Mladen je bio siv kao nebo nad Kaptolom. „Nije dobro“, rekao je umjesto pozdrava. I dalje sam bio dobrovoljni zanesenjak. „Žao mi je. Vjerojatno mu nije upalio auto. Znae kako to ide s doktorima i tehnologijom. Malo će zakasnuti.“ Ministarovo lice promijenilo se iz sivila u oblačno nebo iznad katedrale. „Bojim se da će mnogo više zakasnuti. Jutros su ga odveli od kuće.“ Ustao sam. „Kako? Pa jučer se sve činilo riješeno. On i njegova žena! Oboje su zaštićeni!“ Ministar me pogledao: „Kakva zaštita: registrirani su! *Poglavnik* je pristao da Rosner preuzme bolnicu, pretvori je u dječji sanatorij. No sin Slavka Kvaternika pomrsio mu je planove.“ Začudio sam se: „Tko? Dido? Nemoguće. Nitko se ne usudi suprotstaviti Paveliću.“ Ministar je dodao: „Osim Dide! Otac mu je pošten čovjek, sin je baraba.“ Znalo se da je Dido Kvaternik zajedno s Pavelićem planirao atentat na kralja Aleksandra, da su ih Talijani internirali na otok Lipari, da se Dido po povratku u Zagreb osvećivao građanima koji su uživali dok je on životario pod vrelin mediteranskim suncem bez žena, automobila, luksuza. „Što ćemo sad? Što to znači?“ Mladen je odgovorio: „Ne znam.“ Pogledao sam po sobi: „Imaš li nekog pića?“ Kad je Mladen prišao staklenoj vitrini, rekao sam: „Prosvjedovat ću!“ Mladen je izvadio bocu Maraske, dvije čaše, natočio: „Ovo je sve što imam. Želiš li se zamjeriti Didi? Ne budi glup. Sinoć je ustaška mladež praznovala na Gvozdu, pucalo se bez kontrole, neodgovorno kroz prozore, ranili su ustaškog stražara ispred kuće. Za sve su okrivili Židove koji su živjeli u istoj ulici. Među njima i dr. Rudija Rosnera i njegovu suprugu Doru“, govorio je ministar kao da čita precizno policijsko izvješće. Zakleo sam se: „Moramo djelovati. Obećao sam čovjeku. Pozvat ću Pavelića.“ Mladen se pretvorio u tmuran dan, osjećao sam kišu, uplašene kapi na krovu. „Evo ti telefon! Da ga nazovem?“ Kimnuo sam. „Ti okreni brojačnik, ja ću razgovarati s njim.“ Ministar je okretao brojeve, pružio mi slušalicu. „Ovdje je književnik Slavko. Želio bih razgovarati sa svojim prijateljem, gospodinom *poglavnikom* Antom Pavelićem.“ U slušalici je škljocnulo. Glas je rekao samo trenutak, *poglavnik* je progovorio: „Tko je?“ Riječi su izletjele iz mene kao rafal. „Ja sam, Slavko. Stvarno moram razgovarati s tobom. Važno je. Da. U interesu zemlje. Možeš. Hvala ti. Odmah dolazim.“ Mladen je slušao, vrteći glavom: „Vas dvojica ste na ‘ti’?“ Nisam odgovorio. Ruke su mi se malo tresle, posegnuo sam za pićem, popio ga: „Dobra je, bolja nego na Zrinjercu.“ Iskapio je čašu i Mladen. „Nadam se da ćeš uspjeti.“ Pogledao sam ga: „Što znači uspjeti, dragi Mladene, spasiti ljudski život!“ Mladen me pretekao: „Znam da ćeš reći već izlizanu humanističku rečenicu: tko spasi jedan život, spasio je cijeli svijet... Ne zanosite se. To je stara fraza iz vremena kada se ljudi još nisu dijelili na ustaše i četnike...“ Nisam ga poslušao, imao sam sastanak s Pavelićem, sve ću s njim dogovoriti. Posegnuo sam za šeširovom u predvorju, žurno otišao, vani je padala kiša. Oblak iznad Kaptola konačno se otrgnuo s uzice teškog, sparnog dana.

Zaustavio me stražar u crnom odijelu s ulaštenim slovom U na kapi. Nespretno me opipavao, službenik koji je sve to gledao pozvao me, krenuo sam za njim stubama na prvi kat. Pred vratima su stajala dva naoružana vojnika. Službenik je ušao prvi, ja za njim. Skinuo sam šešir, objesio ga na elegantnu vješalicu. Pomislio sam kako bi bilo zanimljivo opisati vješalice u javnim barovima i privatnim kućama. Imale su svoju povijest, bile su znak bogatstva, u građanskim stanicama i vilama bile su luksuzne, s nekoliko rogova, pa i željeznih, umjetnički obrađene, s keramičkim kukama, nisam ih viđao u jednostavnim stanovima. *Poglavnik* je ustao od širokog stola prostrta dokumentima, prišao sam mu, preko stola smo se pristojno rukovali. „Što je tako hitno, dragi moj školski prijatelju, da te privuklo k meni?“ Bio je to pozdrav, nakon kojeg je uslijedio poziv: „Sjedni!“ da bi završio naredbom: „Govori!“ Hvatao sam zrak. „Komplicirano je. Objavljen je natječaj za Psihijatrijsku bolnicu u Božjakovini. Nitko se nije javio. Našao sam kandidata, dr. Rudija Rosnera. Bio je spreman odustati od uspješne ordinacije u Bogovićevoj, otići na selo. Pomoći. Raditi. Za nas.“ *Poglavnik* me prekine: „Ali se predomislio. Pobjegao u šumu!“ Brzo sam porekao: „Ne. Bio je uhićen.“ Bivši školski drug oštro me pogledao: „Tko?“ Zagrizao je, zanimalo ga je. „Koliko sam čuo, vjerojatno Dido Kvaternik.“ Pavelić je na spomen imena ustao. „Nemoguće. On nema te moći.“ Znao sam da moram govoriti, *poglavnik* je bio zapanjen, njegova taština povrijeđena. Govorio sam o dr. Rosneru. „Sinoć sam ga susreo. Prihvatio je židovski znak.“ Pavelić je sjeo. „Zasluguje li našu naklonost?!“ Imao sam dobar osjećaj da

sam ga zaintrigirao. „Dr. Rosner je dobar čovjek. Stručnjak. Napisao je knjigu o reumatizmu.“ Pavelić se prvi put nasmiješio: „Imat će malo posla. Hrvati nemaju reumu, samo platfus. Zato što su predugo stajali u jugoslavenskom blatu.“ Preko noći je postao otac nacije, okrećući svaku informaciju u svoju korist, blateći prošlost. Prije njega nije bilo ničega. Obojica nismo ni slutili da neće ispasti kako je on zamislio, da se možda ništa neće ni dogoditi. „Molim vas, spasite ga! Vjerujte mi, bit će od koristi!“ *Poglavnik* se nije složio sa mnom. „Židovi nisu korisni. Ne mogu oni živjeti u Hrvatskoj i služiti židovskom komunizmu... Da nije možda mason?“ Negirao sam, to je bila moja prva laž u dijalogu s *poglavnikom*. Ispričavao sam se sam sebi: pisci moraju lagati, pretjerivati, da bi ih ljudi čuli, razumjeli. „Bolje slobodni zidar nego komunist. Masoni imaju dinare, komunisti su siromašni, ali žele biti jednako bogati.“ Ispravio me: „Nemamo dinare, imamo kune!“ Bio je to prijekor koji sam bez riječi progutao. Mi purgeri nastavili smo govoriti o dinarima, preračunavati u kune. Začulo se kucanje na vratima, ušao je ustaški oficir. Donio je brzojav, stavio ga u ruke načelniku. Pavelić ga je otvorio, proletio kroz njega. „Gluposti! Moji ljudi u svakom grmu vide partizane!“ Zbunjeno se okrenuo prema meni. Vidio sam po njegovu izgubljenom pogledu da je zaboravio o čemu smo razgovarali. Vijest ga je paralizirala, razočarala, pokvarila razgovor sa mnom. Nije

„Moj prijatelj mi je objasnio značenje molitvene sobe u prvom hramu, i o sinagogi, o drugom hramu ili loži, ali je zaboravio da je ušao u treći hram, hram smrti. Logor iz kojeg nema povratka.“ Ne znam je li me vozač razumio, je li osjetio koga sam izgubio, samo je rekao: „Žao mi je.“ Pogledao sam njegove bodljikave brčice, vidio grimasu koja je sa mnom dijelila sućut. „Nisam samo izgubio prijatelja. Izgubio sam vjeru u čovjeka.“

imao prijatelja, samo kolege. Nije imao nikakav ugled, samo strahopoštovanje. Nije se mogao sabrati, razmišljao je o tisuću stvari, stavljao je svoj pečat i potpis na svaku odluku, kao da ima vlast, da dokaže da ima svoju državu. „Što biste htjeli?“ Opet sam bio na početku svog zahtjeva. „Da spasim doktorov život.“ Pritisnuo je zvono na stolu. Otvorila su se bočna vrata koja prije nisam primijetio zbog tapeta. Bio je propuh, prozor iza Pavelićevih leđa glasno se zalupio. Pavelić se trgne. Nastala je neugodna tišina, zaposlenik je skočio do prozora, zatvorio ga. *Poglavnik* ga je pratio pogledom, nervozno stisnuo usne i rekao: „Spoji me s Didom!“ Vođa NDH spustio je slušalicu, usputno upitao: „Imaš li djece?“ Nemam, moja djeca su bile moje knjige, nisu me mogle razočarati, samo oduševiti, pogotovo kad su ih čitatelji hvalili. „Blago tebi. Znaš kako kažu: mala djeca, mali problemi; što su veća djeca, to su veći problemi. Imam problema s ocem i sinom, sa starim i mladim Kvaternikom.“ Nije mi bilo jasno čemu takva kritika. „Pa Slavko Kvaternik je objavio NDH!“ Pavelić se uzrujao: „Da, ali nije me prethodno obavijestio. To sam ja morao učiniti!“ Stvarnost nove zemlje ovisila je o kilometrima. „Taj dan si stigao samo do Karlovca.“ Pavelić se raspričao: „Bio sam zaustavljen, Nijemci i Talijani nisu se na vrijeme dogovorili.“ Sada smo ovdje, svoji na svome. Država je stara samo nekoliko tjedana, naučit ćemo vladati, imamo dobre učitelje u Europi.“ Iznenađila me njegova lažna samouvjerenost, da li je imao pogrešan politički koncept skovan u inozemstvu, je li imao krive informacije ili je bio toliko umišljen. Odlučio sam mu reći što mislim. „Pretjeruješ u mnogočemu. Svašta se priča. Ljudi nisu toliko entuzijastični kao što piše u vašim novinama. Niste donijeli ni demokraciju, ni mir, ni povjerenje.“ Odmahnuo je rukom: „Za dobrim konjem prašina se diže.“ Pekla me stara slavenska rečenica, mislio sam da će odgovoriti originalnije, reći koju pametnu misao, stajalište vlasti. „Nakon ustaških marševa ostaju samo zaklane žrtve. Mrtvi nikome ne koriste.“ Pavelić se počeo braniti: „Dobili smo državu, a s njom i unutrašnje neprijatelje. Što će nam Srbi, Židovi, Cigani? Prvi su nas uvijek podcjenjivali, drugi iskorištavali, treći sramotili! Danas smo neovisni o njima! Mi smo Nezavisna Država Hrvatska!“ Dijalog je bio na ostrici noža, ustaškog

bodeža: „Na papiru. Nakon etničkog čišćenja. Previše mrziš, nisi dovoljno tolerantan. Ne možeš pobiti sve pametne, vrijedne, dobre ljude.“ Branio se, ali je gazio preko krvavog potoka negdje plitko, do gležnjeva. „Hrvatski umjetnici, stojte iza naše politike kao ždrebad. Suplećeš se o krtičnjake, udaraš u prazno... Kad te obučemo, osedlamo, jahat ćeš s nama kao Zrinski i Frankopani...“ Začulo se zvono na stolu. Pavelić me pogleda, podigne slušalicu: „Jesi li to ti, Dido? Kako poslovi? Razumijem. Jučer ste zatvorili čovjeka koji nam treba. Pustite ga na temelju propisa, na temelju potrebe. Zove se...“ Bivši drug iz škole me pogledao. Odgovorio sam: „Dr. Rudolf Rosner.“ *Poglavnik* je u slušalicu ponovio ime mog prijatelja. Pavelić je držao slušalicu u rukama slušajući: „Kako nećeš? Ne slušaš me!? Je li ovo prijatelj? Pa što ako je Židov! Da. Potpisao sam zakon o etičkom odobrenju. I stojim iza toga, jer ja odlučujem. Upamti, uvijek ima izuzetaka kada je u pitanju interes zemlje!“ Ustao sam, zapalio sam se, naletio sam na kamen razuma, *poglavnik* na kamen neposlušta. Pavelić je počeo vikati: „Odmah primite mog izaslanika, književnika Slavka. Učinite sve da prozvani Rosner bude oslobođen!“ I spusti telefon na vilicu. „Ne sluša me. Fakin. On misli da je Bog! Da je sudbina Hrvatske u njegovim rukama.“ Zurio je u mene, dodao: „Vidiš kakvim sam kolegama okružen!“ Obišao je stol, prišao mi. „Dat ću vam svog vozača da vas odveze u Jasenovac. Dolje, u uredu, dobit ćete potrebne dokumente.“ Otupio sam: „Što? On je već u logoru!“ Moj školski prijatelj sažalno me pogledao. „A gdje bi bio nakon što su ga izbacili iz stana?“ Kimnuo sam. „Razumijem.“ Sada je i Pavelić kimnuo. Tako se govori. To nije iznad poslušnosti. „Za dom spremni!“ Okrenuo sam se, uzeo šešir, izašao iz ureda.

Krajolik se suzio u usku cestu, slabu vidljivost, u kišno raspoloženje. Ne znam što sam očekivao, jesam li išao po prijatelja da ga izvučem iz logora, da mu omogućim normalan život ili sam vozio prema razočaranju, novokomponiranim preprekama mlade države koja nije svjesna svoje odgovornosti, svoje povijesne uloge. Vozač je prekinuo moja razmišljanja, udario me nevidljivom palicom po glavi, vratio me u stvarnost: „Prije nekoliko dana išli smo po jednog utjecajnog, bogatog srpskog bankara. Ustaše su ga tako pretukle da su ga prijatelji jedva prepoznali. Kad si u logoru, teško je izaći.“ Njegov pesimizam nije mi smetao. „Imam pismo. Prijatelj je u Jasenovcu samo jedan dan.“ U daljini, po nasipu, kroz kišu vukao se teretni vlak poput nečujne utvare. „Dovoljno da ga vrijeđaju, tuku, ubijaju.“ Za razliku od vlaka, njegova turobnost bila je rječita, ali neprimjetna, daleko. „Nadam se da nisu uspjeli.“ Šofer je bubnjao prstima po oguljenom upravljaču, gledao me kao da kraj sebe ima čovjeka optimističnih, gipkih kostiju. „Vidjet ćemo.“ Čuli smo motocikl, dolazio nam je iza leđa, prestigao nas, poprskao blato po staklu, usta prikolice uzvraćala su nam pogled, mahala i kvarila pogled na natopljeni krajolik. Prizor je bio zloslutan, pokušavao sam sebi objasniti što radi motocikl s prikolicom na cesti, baš sada, kad smo i mi krenuli prema logoru. Jesmo li sumnjivi? Prate li nas? No auto je službeni, državni, od *poglavnika*. „Provjeravaju da netko nije iskočio iz vlaka.“ Pogledao sam ga. Imao je brkove koje prije nisam primijetio. „Tko?“ Ponovno je nervozno bubnjao po volanu. „Jesi li stvarno toliko naivan ili se samo pretvaraš?“ Glas mu je postao nepovjerljiv, ali rekao je ono što sam znao. „Židovi. Voze se u teretnim vagonima. Kao stoka.“ To bi mogla biti dobra rečenica, priča iz židovskog života, ratna slika. „Je li itko ikada pobjegao?“ Vozač je shvatio da ima posla s netalentiranim promatračem, čovjekom iz književnog salona, književnikom. „Ljudi pokušavaju svašta, pogotovo oni koji znaju kamo ih vode.“ Odlučio sam šutjeti, ne postavljati više pitanja. Vozač je razumio moj tihi protest, odgovorio je na pitanje. „I ako netko pobjegne, ova dvojica ga presretnu, upucaju.“ Književna priča u mojoj glavi brzo je dobila epilog.

Prvo smo ugledali drvenu kulu premazanu katranom, crnu kao muške plesne cipele, zatim su se pojavila zasvođena vrata, iznad njih natpis Radna služba ustaške obrane, Saborni logor. Iznad njega je bio zakvačen grb koji do tada nisam vidio, samo se vidio natpis SVE ZA POGlavNIKA. Vrata su bila željezna sa šaljivom metalnom lampom, poput onih na groblju Mirogoju, dosljedno kičasta, napravljena u logoru. Pred vratima je stajalo pet-šest ustaša. Vozač nije mogao uvesti auto u logor, rekli su mu da čeka ispred vrata, pokazao sam pismo, jedan niži časnik išao je sa mnom. Prošli smo pored sive barake, dvojica ustaša otvorila su vrata i preko praga gurnula krvava, pretučena čovjeka. Uhvatio sam čovjekov pogled, primijetio užas u njemu, koji se izlio u mene kao voda iz vedra. Potreslo me, strah za Rudiju prvi je put poprimio obrise slutnje istine. Popeo sam se stubama do ureda. Službenik za stolom ležerno je podigao ruku, rekao ne gledajući me: „Za dom.“ Nisam znao što da mu odgovorim. Nemarno sam mu vratio odgovor, ponudio pismo. Otvorio ga je, strgao po rubu, ponižavajući pokret, ali i odgovor. „Ne mogu ti pomoći. Došao si prekasno.“ Krv

mi je udarila u lice: „Kako? *Poglavnik* je razgovarao s Kvaternikom.“ Mislio sam da imam težak argument u rukama. „Zatim Kvaternik sa mnom.“ Nisam baš razumio hijerarhiju, znao sam da je Pavelić prvi, glavni, autoritet. „Mogu li razgovarati s dr. Rudijem Rosnerom?“ Policajac je odgovorio: „Ne možete.“ Dijalog je postao kratak, oštar. „Zašto ne?“ Nasmijao se. „Zato što nije živ.“ Prostor je postao pretijesan za moj uvrijeđeni bijes. „Kako to misliš nije živ!?“ Zapovjednik se nije zbnurio. „Umro je jutros.“ Noge su mi se odsjekle, to mi se dogodilo nekoliko puta u životu. Kad sam pao u školi i morao ponavljati razred. Kad me ostavila moja prva ljubav, kći bogata veleposjednika. Kad su moj roman odbili, rekavši da je previše nacionalan, hrvatski. I sada. „Mogu li vidjeti tijelo?“ On je iritirano odgovorio: „Ne. Ovo nije mrtvačnica. Ne skladištimo mrtve.“ Nisam imao izbora nego zaprijetiti. „Ja ću se žaliti.“ Kad je oficiru bilo dosta, ustao

je: „Kome?“ Ustaški časnik mi je prišao. „Imam dobre veze.“ Prosihtao mi je u lice: „Treatat ćeš ih ako završiš ovdje. Za dom spremni!“ Okrenuo se, razgovor je bio gotov, vratio mi je pocijepanu kovertu. „Ovim možeš obrisati guzicu!“ Ostao sam zapanjen, bez riječi. Ne znam kako sam se popeo uza stepenice između stračara, kako sam prošao kraj stražarnice, kroz vrata, do auta. Vozač je sjedio u vozilu i s dosadom gledao kako se kiša skuplja po staklu, baš kao i moj bijes. Šutjeli smo nekoliko kilometara. Na nasipu je stajao vlak, prazan, zlokoban, završio je prijevoz, čekao je povratak u glavni grad po nove putnike, židovsku stoku. „Stvarno ih ubijaju?“ I dalje nisam mogao vjerovati kako je moj prijatelj završio. „Toljagom.“ Zatim je tiše, s više ljubavi dodao: „Što si očekivao? Dido je htio dokazati da je ovdje, u Jasenovcu, on gospodar, a ne Pavelić.“ Uvijek sam mislio da je to samo ono što ljudi misle. Nažalost, igrao sam na krivu kartu. Skri-

veno, da vozač ne vidi, obrisao sam suzu kao da brišem kap kiše. Nebo je plakalo sa mnom. „Moj prijatelj mi je objasnio značenje molitvene sobe u prvom hramu, i o sinagogi, o drugom hramu ili loži, ali je zaboravio da je ušao u treći hram, hram smrti. Logor iz kojeg nema povratka.“ Ne znam je li me vozač razumio, je li osjetio koga sam izgubio, samo je rekao: „Žao mi je.“ Pogledao sam njegove bodljikave brčice, vidio grimasu koja je sa mnom dijelila sućut. „Nisam samo izgubio prijatelja. Izgubio sam vjeru u čovjeka.“ Kiša se zgusnula kao da je htjela isprati riječi, emocije, bratski gut-bitak.

(Novela *Treći hram*, izvorno *Tretji hram*, objavljena je u knjizi Branka Šömena *Molitev za Jasenovac*, koju je 2023. tiskala *Založba ZRC* iz Ljubljane. Sa slovenskog jezika novelu je prevela autorova supruga Branka Šömen.)

Figure mišljenja

Piše Žarko Paić

Čitao sam dosad tekstove Gershoma Scholema, židovsko-njemačkoga teologa, povjesničara i jednog od najvažnijih cionističkih intelektualaca 20. stoljeća uglavnom u svjetlu njegova pisanja o drugima koji su oblikovali temeljne ideje suvremenosti, poput Franza Kafke, Hanne Arendt, Waltera Benjamina. Kad sam pisao pogovor za knjigu izabranih eseja Waltera Benjamina *Novi Andeo* (Antibabarus, Zagreb, 2008, prijevod s njemačkoga Snješka Knežević), bio sam fasciniran Scholemovim sjajnim tekstom *Walter Benjamin i njegov Andeo*. Scholem u tom eseju najboljem prijatelju iz mladosti posve opravdano gradi spomenik od mjedi trajniji i na jednom mjestu govori o „marksističkome rabinu“ kojeg svi citiraju i tumače kao da čitaju posljednje tajne ezoterika i mistika. U zborniku koji sam priredio (v. Žarko Paić, *Kafka danas – mistika zakona i labirint slobode*, Litteris, Zagreb, 2022) njihova prepiska iz 1938. o Kafki i njegovoj književnosti, filozofskim postavkama, židovstvu i vlastitim tjeskobama u doba kad nacizam već uvelike uzima maha u razaranju europske kulture i duha uistinu je dramatična. Scholem, naime, odgovara iz Jeruzalema Benjaminu u Pariz i sve se danas čini gotovo nadrealnim. Dva iznimna mislioca i intelektualca iznose svoje bitne refleksije o strahotnome dobu tehničke i ljudske apokalipse s nadom u iskupljenje i to uz pomoć glavnog „spiritističkoga medija“, pisca *Procesa, Zamka i Amerike*. Čini se kao da je Scholem na neki začudan način bio neprestano u sjeni svojih prijatelja. Uz Benjamina tu je svakako na prvome mjestu filozof Martin Buber, autor važne knjige *Ja i Ti*, objavljene 1923, koji je utjecao i na Kafkine stavove o etici i židovstvu. Tu prosudbu potkrepljuje i Erik Hinton na osvrtu na Scholemovo djelo i život objavljen u *The Paris Review*, srpnja 1917, kad navodi sama Scholema, koji kaže da je sam sebe smjestio u jednu od onih figura koje sebe vole zatajiti i kamuflirati u slikama na kojima se nalaze oni znameniti ljudi bez kojih ne bi bilo povijesti. No nemojmo se time dati zavarati. Scholem je autor više od četrdeset knjiga iz područja židovskoga misticizma, historiografije, tumačenja kabalističke književnosti, suvremenoga judaizma, među kojima su neke nezaobilazne i ujedno ključne za shvaćanje ne samo odnosa židovstva i njemačke, odnosno europske moderne kulture, već i za povijest ideja 20. stoljeća. To su uostalom potvrdili mnogi poput Blanchota, Derride, Sloterdijka, pa čak i Hanne Arendt, s kojom je bio neko vrijeme bliski prijatelj, a nakon njezine knjige *Eichmann u Jeruzalemu* odnosi su zahlađeni, a razmirice nadvladale suglasnost o pitanjima židovstva, sekularizma i zadaće javnog intelektualca u vremenu poslije Holokaušta. Vrijedi svakako izdvojiti ove Scholemove knjige: *Major Trends in Jewish Mysticism*, *The Messianic Idea in Judaism and Other Essays*, *On Jews and Judaism in Crisis*, *Walter Benjamin – The Story of a Friendship*.

Kad kažem da se ne bismo smjeli impresionirati njegovom skromnošću i gotovo smjernim odnosom spram suvremenika, onda ponajprije mislim na ono što je prvi upravo Gershom Scholem, kao jedan od učitelja Waltera Benjamina, uz Adorna i Kracauera, u ranoj mladosti uspostavio kao kredo misaono-životnoga stava o svijetu i načinu njegova tumačenja i mogućnosti promjene društva, politike i kulture. Pojam koji danas zahvaljujući obnovljenom interesu za političko mišljenje Carla Schmitta postaje razlogom spora između različitih orijentacija, lijevih i desnih, liberalnih i konzervativnih, Scholem je na autentičan način izveo u pokušaju da spoji kabalizam, judaizam i anarhizam. Riječ je o političkoj teologiji. Njegova radikalna odluka da napusti

Čovjek iz Berlina i Jeruzalema

Tumač kabale: Gershom Scholem

vajmarsku Njemačku i zaputi se 1923. u Palestinu u strastvenoj težnji da mesijanski događaj židovske vjere proživi u borbi za državom židovskoga naroda kroz mistični zanos čitanja kabale kao posljednje tajne svekolikoga kozmičko-ljudskoga smisla egzistencije, bilo je uvjerenje da su jedine dvije vjerodostojne političke opcije – *anarhizam* i *teokracija*. (v. o tome Eric Jacobson, *Metaphysics of the Profane: The Political Theology of Walter Benjamin and Gershom Scholem*, Columbia University Press, New York, 2003, str. 52). To će biti glavna tema i u mesijanskome anarhizmu mladoga Benjamina, kad 1921. napiše znamenitu raspravu *Zur Kritik der Gewalt*, te onaj metafizički fragment o političkoj teologiji koji i danas izaziva niz tumačenja o smislu povijesti i načinu političke borbe i emancipacije čovjeka. Nije teško, dakle, vidjeti koliko je Scholem izravno i neizravno utjecao na Benjamina. Ipak, ono što je za pojam političke teologije presudno ne skriva se u kršćanskome pojmu *catechona*, kako je to objašnjavao Schmitt da bi političko i politiku oslobodio sekularnosti i pada u tehnički bezdan modernoga kapitalizma. Umjesto toga, Scholem je već vrlo rano vidio da bez mesijanskoga događaja iskupljenja ne samo naroda poput Židova nego i individuuma u njegovoj nihilistički vođenoj egzistenciji ne postoji mo-

Gershom Scholem vrlo je rano shvatio da bez mesijanskoga događaja iskupljenja ne samo naroda poput Židova nego i individuuma u njegovoj nihilistički vođenoj egzistenciji ne postoji mogućnost da sloboda i pravednost dođu do sinteze

gućnost da sloboda i pravednost dođu do sinteze. Bog se, dakle, mora opravdati i u ljudskoj borbi za smisao povijesti otvoriti čovjeku u njegovoj želji da ne potpadne pod jaram totalitarnih ideologija 20. stoljeća. Cionizam je otuda za Scholema svagda bio sredstvo, a ne konačna svrha židovstva. U mladosti i tijekom života do kasnih spisa tumačenje kabale imalo je ne samo hermeneutičko značenje za zajednicu učenih rabina nego ponajprije za proboj 'teokracije' kao osuvremenjenoga čina vjere da se Bog židovskome na-

rodu ne obraća kao autoritet za fundamentalističke svrhe, već u svojoj apsolutnosti iziskuje nova tumačenja i putove u liberalno-demokratskome društvu.

U raspravi *Religiozni autoritet i misticizam* taj namještenik Nacionalne knjižnice u Jeruzalemu te potom profesor židovskoga misticizma na Hebrejskome sveučilištu tvrdio je da postoje dva proturječna ali i sukladna aspekta misticizma – konzervativni i revolucionarni. I doista, glavni razlog njegova aktivnog djelovanja kao javnog intelektualca u duhu modernoga cionizma bilo je ono što je i prije odluke o odlasku iz Njemačke intuitivno htio izvesti. Posrijedi je sinteza misaone baštine etike i politike anarhizma. Etičku ovdje valja uzeti u dvostrukom smislu, univerzalnom i partikularnom, kantovskom i onom koji je od Mosesa Mendelssohna i Barucha de Spinoze do Hermanna Cohena i Martina Bubera filozofski i teologijski ustrajavao na slobodi i pravednosti, utoliko više što je sudbina židovstva svagda bila određena vjekovnom patnjom i tragičnom sudbinom u povijesti. Zbog toga nije nimalo neobično da će ideja o vlastitoj naciji-državi u 20. stoljeću, kao što je to Izrael, biti sinteza mesijanske politike iskupljenja i teokracije kao apsoluta slobode. U mnogim se njegovim tekstovima to pitanje nastoji obrazložiti dijalektičkim načinom mišljenja kakav je prakticirao i Hegel. Jasno je da je Scholema politička teologija na tragu revolucionarnoga misticizma, a ne konzervativne dogme židovstva kao vjere u Boga bez mogućnosti novog pristupa tumačenja tajne iskupljenja. Stoga „misticizam u čistoj formi“ o kojoj govori zahtijeva uvid u tajnu jezika i pisma izvornoga judaizma iz jednostavna razloga što kabala nikad ne stavlja u prvi plan bezuvjetnu poslušnost Bogu bez mogućnosti stalna propitivanja njegovih odluka i njegove šutnje. Zar nije u tome *ono šolemovsko* vidljivo i u mnogim aspektima suvremenih tumačenja čudovišne Božje odsutnosti i šutnje u povodu masovnih pogubljenja Židova u nacističkim koncentracijskim logorima kao što je to bio Auschwitz, a što možemo razabrati i u komentarima mnogih ne samo židovskih mislioca i pisaca uz potresni film Claudea Lanzmanna *Šoa?* U izvrsnoj biografskoj knjizi Geogra Prochnika *Stranger in a Strange Land: Searching for Gershom Scholem and Jerusalem* (Granta, London, 2017), autor poput Scholema odbacuje svijet suvremenoga kapitalizma kao društva spektakla i kreće u potragu za religioznom transcendentijom židovstva u samu gradu apokalipse i mesijanstva. No, kao i Scholem, ono što pronalazi nije savršeni grad kozmičko-ljudske pravednosti, već stjecište svih mogućih političkih trauma i neispunjenih snova. Ključno je ipak da autor u Scholemovu mesijanstvu i čitanju kabale ne vidi nikakav pseudomisticizam *à la* Madonna i druge slične besmislice medijskoga začaravanja svijeta tzv. povratkom religije u postmoderna društva Zapada, već okvir za istinsku vjeru u tradiciji misticizma u Židova uz mogućnost radikalne promjene društva i pojedinca.

Gershom Scholem rodio se 1897. u Berlinu u potpuno asimiliranoj židovskoj obitelji, a njegov otac Arthur bio je stopostotni njemački nacionalist srednje klase. Ta pripadnost njemačkoj kulturi kao glavnome identitetu, a tek potom židovstvu, zacijelo je ono što moramo imati u vidu kad govorimo o tragediji Židova u Europi s dolaskom nacizma na vlast 1933. u Njemačkoj. Isti osjećaj pripadnosti Europi i Njemačkoj kao kozmopolitskome poretku univerzalnih vrijednosti civilizacije ispovijedaju u svojim životopisima i Hannah Arendt, Theodor W. Adorno, Herbert Marcuse i Walter Benjamin. U knjizi *On Jews and Judaism in Crisis: Selected Essays* (Schocken Books, New York, 1976) Scholem iskazuje taj „mistični“ osjećaj zadivljenosti ljepotom njemačkoga jezika kao jezika Goethea i Schillera. Usput,

Glavni razlog Scholemova aktivnog djelovanja kao javnoga intelektualca u duhu modernoga cionizma bilo je ono što je i prije odluke o odlasku iz Njemačke intuitivno htio izvesti. Posrijedi je sinteza misaone baštine etike i politike anarhizma

nije li možda paradoksalno da su najvažnija tumačenja Goethea napisali Židovi? Njemačka je kultura od kraja 19. stoljeća do Hitlera bila za Židove utočište i boravište pravog europskoga duha modernosti. To je, osim toga, doba najvećega procvata suvremene filozofije, književnosti, arhitekture, filma, dizajna, znanosti uopće. No ona druga strana o kojoj Scholem govori jest mračna strana latentnoga antisemitizma kao isključenosti Židova iz matrice njemačke ideje zajedništva kao *Heimata*. Želja za društvenom promjenom kao političkim angažmanom u mladosti je za Scholema bila obilježena anarhizmom i cionizmom, dok je njegov brat s vjerom u boljševizam i Ruse kompenzirao ideju mesijanstva. Protiv očeve pokorne malograđanske svijesti da će biti priznat kao Nijemac ako misli i djeluje kao Nijemac, Gershom je odbacio ideale Velikoga rata 1914–1918. kao posvemašnju propast njemačke nacije-države i odbacivši Oca zaputio se ponajprije u Berlin, a dalje je već poznata priča.

U Jeruzalemu, nakon Drugoga svjetskoga rata i iskustva dolaska Židova koji nisu stradali u Holokaustu, Scholem je sustavno razvio poučavanje i tumačenje misticizma kabale kroz kozmologiju, lingvistiku, historiografiju, teologiju mesijanstva. Bio je to najznačajniji događaj sabiranja iskustva židovske duhovnosti kao povijesne i metafizičke riznice mudrosti vjere u Božje ime. Kroz mističnu emanaciju zbiva se, prema njegovim postavkama, put svijesti kao božanskoga savršenstva do čovjeka i njegove povijesti. Ono što je svakako ovdje presudno za njegov veliki religijsko-politički projekt svodi se na otklon od dogmatske doktrine vjere u apsolut-

noga Boga koji ne dopušta u svojem ikonoklazmu nikakvu mogućnost promjene smjera židovstva do posljednje točke krajnjeg iskupljenja. Ali Scholem je svoju političku teologiju utemeljio na onome što je poput njemačko-židovske povezanosti svagda tajna susreta između visoke spekulativnosti i mistike, onoga što pripada čistome umu i čistoj intuiciji. Max Brod, spasitelj Kafkinih spisa za budućnost književnosti i misaone baštine 20. stoljeća, jednom je rekao da je ljubav između Židova i Nijemaca u znaku „ljubavi na distanci“. Scholem je dodao da baš ta distanca čuva oboje od pada u bezdan intimnosti, ali uz želju za prevladavanjem tog jaza. Nije nimalo slučajno da su u tradiciji njemačke duhovnosti kršćanski mistici imali bitnu zadaću vizije onog što nadilazi „dijalektiku prosvjetiteljstva“, prije svih Meister Eckhardt i Jacob Boehme. U doba nastanka Scholemove političke teologije, pak, put revolucionarnoga misticizma i mesijanstva određuje Blochov Duh utopije, ali isto tako i židovsko nasljeđe revolta protiv nepravde u svijetu, što je glavno obilježje neomarksističkoga projekta Frankfurtske kritičke teorije Adorna, Horkheimera, Marcusea, Neumanna.

Scholem je u sekularnome izraelskome društvu, s vremena na vrijeme sve do njegove smrti 1982, mogao uočiti kako se mnoge političke opcije u težnji za populističkim rješenjima bitnih problema države u stalnome sukobu s Palestincima i mnogim drugim arapskim državama nastoje dodvoriti fundamentalističkim zahtjevima vjere. Nema nikakve dvojbe da je kao uvjereni cionist smatrao sekularnost nužnom profanom formom liberalne demokracije. Naposljetku, kao javni intelektualac branio je i svoje njemačko-europsko nasljeđe. Bez njega sve bi bilo već unaprijed osuđeno na promašaj. U knjizi o krizi židovstva, objavljenoj, dakle, šest godina prije njegove smrti, susrećemo se s gubitkom vjere u novu kulturu „masovnoga barbarstva“, a to na sličan način govori i Georg Steiner u svojim knjigama. Umjesto duhovnosti, vjere u Riječ i Pismo kao temelj židovstva, dolazi doba posvemašnjega zaborava identiteta, i to onog koji nije isključiv i prijeteći spram Drugoga, već otvoren i tolerantan. Taj apokaliptički moment u njegovim je spisima uvijek bio u pozadini, gotovo rijetkost. Scholem je duhovno živio židovstvo kao ono što u polemičkom pismu u prepisci s Benjaminom o Kafki iskazuje ovako:

„Kafkin svijet je svijet objave, naravno, u onoj perspektivi u kojoj se svodi na njezino ništavilo. Tvojem nijekanju toga aspekta – ukoliko je posrijedi doista nijekanje, a ne samo nesporazum, izazvan tvojom polemikom sa Schoepsom i Bröderom – nikako se ne mogu prikloniti.“ (Walter Benjamin, iz prepiske s G. Scholemom, u: Ž. Paić, prir., *Kafka danas*, str. 55.)

To je nepremostiva razlika između Benjamina i Scholema. Nikako se u tom pitanju o Kafki ne mogu prikloniti Scholemu. Ali nije više presudno pitanje obrane svijeta u znaku mesijanstva i mistike, kad je taj i takav svijet već otklizao u bezdan tehnološke apokalipse i „banalnosti zla“. Daleko je

Rodio se 1897. u Berlinu u potpuno asimiliranoj židovskoj obitelji, a njegov otac Arthur bio je stopostotni njemački nacionalist srednje klase. Ta pripadnost njemačkoj kulturi kao glavnom identitetu, a tek potom židovstvu, zacijelo je ono što moramo imati u vidu kad govorimo o tragediji Židova u Europi s dolaskom nacizma na vlast 1933.

važnije otvoriti onaj problem koji je bio ključan za Scholema, a svodi se na odluku da se pitanje identiteta ne razrješava u teorijskome nadmetanju racionalnim dokazima. Ono etičko nadilazi snagu racionalnosti. *Život je snažna struja divlje rijeke koja se tek smiruje kako ide svojim sporim tijekom spram ušća i ulijeva se u more skamenjene vječnosti* kojoj je bio na putu svojim djelom čovjek iz Berlina i Jeruzalema, onaj koji je Druge uzvisivao, a sebe zatajio, iako je u povijesti ideja 20. stoljeća njegovo ezoterično i spisateljski obuhvatno djelo dostojno njegove težnje da jezik objave očuva od raznolikih pokušaja oskrvrnjivanja i banaliziranja.

Nova izdanja

Majstor bijega

Piše Vesna Domany Hardy

Središnja tema *Majstora bijega*, važnog i zanimljivog djela biografskog žanra, nacističko je uništenje židovskoga stanovništva Europe u okviru kojeg se odvijaju životni put i podvizi maloljetnog Waltera Rosenberga (poslije rata promijenit će ime i postati Rudolf Vrba) i njegova sudruga u bijegu, nešto starijeg slovačkog zemljaka Freda Wetzlera. Dva mlada zatočenika, deportirana u Auschwitz u lipnju 1942, kad je Walteru bilo šesnaest godina, uspjeli su nakon pomnih i dugotrajnih priprema pobjeći iz logora smrti, da bi na vrijeme upozorili mađarske Židove o sudbini koja ih čeka i obavijestili svijet o strahotama nacističke industrije smrti. Bili su prvi Židovi koji su se probili iz Auschwitza, gotovo nemoguć pothvat koji je dotad uspio samo jednom poljskom sudioniku pokreta otpora 1942, koji je prvi obavijestio saveznike o zbivanjima u Auschwitzu.

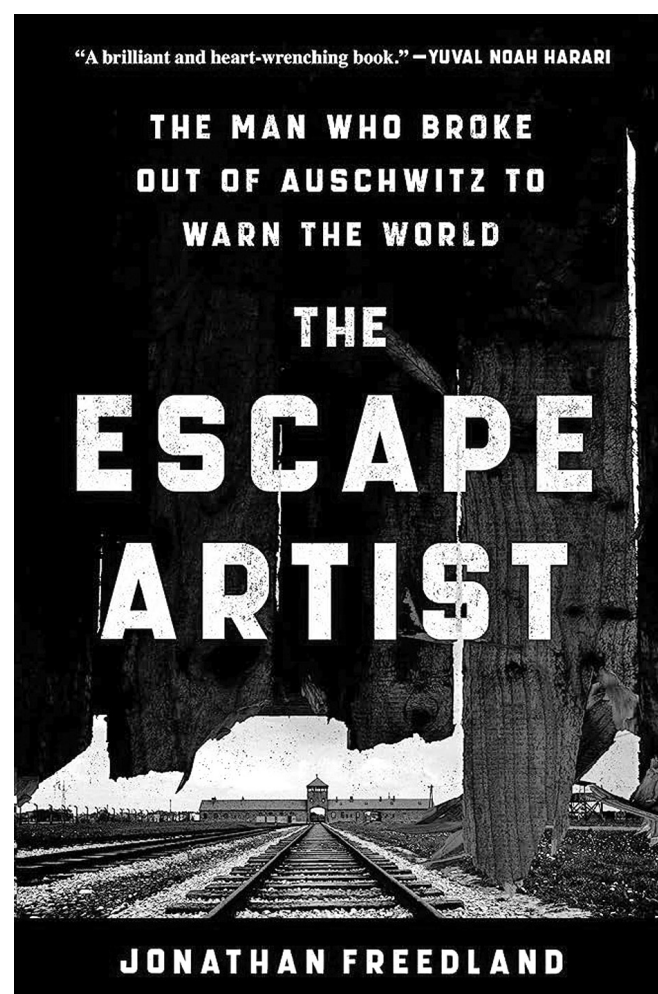
Još prije Auschwitzta Walter je nekoliko puta uspio pobjeći iz zatvora nakon nacističke okupacije Čehoslovačke, ali bi ga svaki put uhvatili te u lipnju 1942. deportirali u Auschwitz. Čim je tamo stigao, shvatio je da deportacije Židova prolaze glatko, tako reći bez otpora, jer se nacistički vodeći princip deportacija zasnivao na lažima i općoj neobaviještenosti. Nitko od deportiranih nije imao ni informacija ni znanja o tome kamo idu i u kakvu svrhu, osim obećanja o preseljenju u nova obitavališta za Židove na Istoku.

U Slovačkoj pak Walteru Rosenbergu (zapravo Rudolfu Vrbi) bilo je kao Židovu onemogućeno školovanje od dvanaeste godine. Nakon okupacije Čehoslovačke Slovačka je formirana kao nacistička samostalna tvorevina pod vodstvom svećenika Tisoa, sa svim nacističkim rasističkim zakonima. Dječak Walter ustrajao je u učenju kao samouk. Dokopao se udžbenika kemije, koje je detaljno proučavao. Poslije je postao vrsni kemičar i znanstvenik. Bio je posebno nadaren za znanost i matematiku, sposobnosti koje su mu omogućile pamćenje detalja i brojki, jednom kad je odlučio da će sve što vidi pamtit i kad-tad pobjeći i obavijestiti neupućeni svijet o Auschwitzu.

Dvije godine u logoru uspio je izdržati glad, fizičko zlostavljanje, tifus i iscrpljenost zahvaljujući mladosti, i jer je bio koristan. Određena za odstrel kao neupotrebljiva tifusara spasil su ga logoraši iz pokreta otpora, znajući da im može biti od koristi. Bio je prisiljen raditi na raznim logorskim radilištima i gradilištima, i tako je iz neposredne blizine upoznao logorsku organizaciju. Odlučnost, prirodna matematička nadarenost i fotografska memorija omogućili su mu da sve čemu svjedoči pamti. Posebno mu je urođena sposobnost pamćenja brojeva pomogla kad je shvatio da logor funkcionira kao samostalna ekonomska jedinica, tvornica ubijanja, tržište na crno, da postoje razni pokreti otpora, a posebno poslovanje potkupljivih esesovaca u dilanju s pojedinim zatočenicima na radu u skladištu „Kanada“, koji bi pristali za njih krasti dragocjenosti iz opljačkane imovine svih Židova. Tijekom dvije godine zatočeništva Walter Vrba skupljao je i pamtio podatke o industriji ubijanja. Pamtio je broj, odakle i koliko ljudi je stizalo pojedinim transportom u Auschwitz.

U jednoj fazi zatočeništva, u proljeće 1944, kad je radio na gradnji novog nasipa / rampe za iskrcavanje vagona deportiranih, čuo je od jednog esesovca da se nova rampa gradi jer se očekuje oko milijun mađarskih Židova, posljednje židovske zajednice u okupiranoj Europi. Od ideje bijega nikada nije odustao, ali to saznanje ponukalo ga je da brže planira, da bi još na vrijeme upozorio mađarske Židove o sudbini koja ih čeka. U organiziranju bijega pomagali su mu zatvorenici iz unutarnjeg pokreta otpora koji su s njim radili u skladištu Kanada, a znatno im je pritom pomogla i potkupljivost pohlepnih esesovaca.

Svi zatvorenici bili su prisiljeni gledati mučenja i pogubljenja uhvaćenih bjegunaca, no Walter Vrba pomno je proučavao svaku mogućnost, svjestan da su svi bjegunci uvijek pohvatani u vanjskom neprijateljskom okruženju okupirane Poljske. Znali su da se izvan logora mogu pouzdati samo u sebe i vlastitu moć orijentacije, kretati se samo noću, ne tražiti pomoć i izbjegavati da ih bilo tko bilo gdje primijeti. Računali su na kruto nacističko pridržavanje bilo koje rutine, zbog čega su prvo tri dana i noći nepomično ležali u vanjskom krugu logora, skriveni ispod gomile uskladište-

na drva koje su prethodno, po savjetu ruskih zarobljenika, premazali jeftinim crnim duhanom natopljenim u petrolej i tako spriječili da ih nanjuše psi tragači. Nakon svakoga pokušaja bijega logor je 72 sata rutinski bio u stanju uzbune, a tek nakon tri dana popustili su s mjerama uzbune u vanjskom krugu, pretpostavljajući da su bjegunci odmaknuli dalje. Nakon tri noći ispod gomile drva i mukotrpano noćnog pješačenja po nepoznatom terenu za dva tjedna stigli su do slovačke granice s Poljskom, vođeni jedino slikom zemljopisne karte koju je Walter zapamtio iz atlasa koji je pregledao kad je radio u skladištu.

Freedland je knjigu podijelio u pet dijelova koji se čitaju bez daha. U četvrtom poglavlju, pod naslovom *Izvjestaj*, Vrba i Fred uspjeli su se dokopati Slovačke i povezati s pripadnicima pokreta otpora. Pred svjedocima i po propisima o svjedočenju, izvijestili su o svim pojedinostima logora Auschwitz.

Jedna kopija Vrba / Wetzler-izvještaja dugačka 32 stranice gustoga teksta posredovanjem lokalnog svećenika stigla je do rimske kurije i pape, druga do novina u Švicarskoj, gdje je od lipnja 1944. objavljeno gotovo 400 članaka o Holokaustu, više nego u cjelokupnoj savezničkoj štampi za vrijeme cijelog rata.

Izvjestaj je utjecao na papu i na Roosevelta, koji je izvršio pritisak na admirala Horthyja da obustavi deportacije jer će u protivnom osobno odgovarati nakon rata. Prije nego što su ga Nijemci skinuli s vlasti admiral Horthy je ipak zaustavio deportaciju dvjesto tisuća Židova iz Budimpešte.

Jedna kopija izvještaja stigla je do predvodnika židovske zajednice, no on je obustavio njezino raspačavanje kako bi upozorio sve ugrožene o predstojećoj opasnosti. Taj čovjek, Reszo Kasztner, već je bio u pregovorima s Eichmannom o svom osobnom spasenju kad mu je obećano da će on i njegovi bližnji biti pošteđeni. Stoga je svoje židovske zemljake nagovarao da mirno pristanu na deportaciju, premda je bio svjestan istine o Auschwitzu. Na njegovu suđenju, poslije rata u Izraelu, Rudolf Vrba bio je glavni svjedok.

I dalje se postavljaju pitanja u vezi sa savezničkom odlukom da ne bombardiraju željezničke pruge prema Auschwitzu, što je moglo spasiti stotine tisuća mađarskih Židova poslanih u tvornice smrti. Vrba / Wetzler-izvještaj stigao je i do Churchilla, ali on i njegovi savjetnici nisu namjeravali ništa poduzeti bez Amerikanaca.

Nakon rata, najprije u Čehoslovačkoj, poslije u Velikoj Britaniji i konačno u Kanadi, Rudolf Vrba davao je intervjue i često svjedočio na suđenjima nacistima. Životopis Rudolfa Vrbe, kako ratne godine tako i njegova poslijeratna iskustva, čitaju se kao avanturistički roman koji je teško ispustiti iz ruku. Do kraja života Rudolf Vrba uvijek je bio spreman svjedočiti.

Nakon pomnih i dugotrajnih priprema Walter Rosenberg i njegov slovački zemljak Fred Wetzler uspjeli su pobjeći iz Auschwitza i obavijestiti svijet o strahotama nacističke industrije smrti. O gotovo nevjerojatnom pothvatu dvojice Židova, prvih kojima je uspjelo takvo što, svojom knjigom svjedoči Jonathan Freedland

Svaka pojedina priča zasnovana na iskustvu preživjelih iz nacističkih logora svjedoči o istom užasu, premda je svako pojedino svjedočanstvo samo po sebi jedinstveno. Koliko god da su njihove priče strašne, važno ih je slušati, bilježiti i pamtititi kao opomenu budućim generacijama.

Svjesna da ovo pišem za list židovske kulture, s čitateljstvom koje je dobro poznato s tom tematikom, a kojima su upozorenja suvišna, ipak držim da je to važno uvijek iznova isticati. Svjedočanstva preživjelih obrana su protiv autoritativnih vladavina, spremnih zarobiti bilo koje društvo, kojima je za održavanje moći važno prekrajati i negirati istinu. Svjedočanstva preživjelih potrebna su za pobijanje laži koje šire današnji i budućih negatori nacističkih i drugih genocidnih zločina i ostalih povijesnih činjenica.

U takvu kontekstu priča Rudolfa Vrbe još je jedno dragocjeno svjedočanstvo, dokument dosad nedovoljno poznat javnosti. Odnosno nije joj bio poznat sve dok Johnatan Freedland nije pomno istražio Vrbina svjedočanstva i publicirao ih u knjizi pod naslovom *Escape Artist (Majstor bijega)*.

Pisac i novinar Jonathan Freedland glas je razuma u britanskoj suvremenoj stvarnosti, barem onima koji sa sumnjom prate moćni utjecaj domaće breksitovske krajnje desnice, ali isto tako Nathanyahuove u Izraelu ili Trumpove u SAD-u, ujedinjene u nastojanju da ukinu liberalna postignuća i kreiraju kaos umjesto demokracije. No Freedland nije samo razumni politički kolumnist *Guardiana* u kojem gotovo dnevno pobija populističke teorije, on je autor i voditelj serije povijesnih programa na BBC-jevu Radiju 4 *Videnje iz daljine (Long View)*, moderator i sudionik na mnogim javnim tribinama i voditelj najposjećenijih razgovora na Židovskom tjednu knjige. Sudionik je i tjednog izraelskog programa *Unholy: Two Jews on the News*, kao i autor djela zasnovanih na povijesnim istraživanjima. Uza sve to, Freedland je i autor detektivskih bestselera koje objavljuje pod pseudonimom Sam Bourne.

In memoriam

Nema više naše Dine

Piše Predrag Finci

Dvadeset i drugog juna u jutarnjim satima javila mi se Renata Kabiljo, s kojom razmjenjujem poruke posljednjih nekoliko dana: „Nema više naše Dine“. Poslije desetak minuta objavljujem na Facebooku: Upravo sam saznao da je ovaj svijet napustila pjesnikinja i prevoditeljica dr. Dina Katan Ben Zion (Sarajevo, 15. marta 1937–Ramat Gan u okrugu Tel Aviva, 20. juna 2023). Bila je rijetka osoba s kojom sam često bio u kontaktu, mnogo i lijepo s njom surađivao, radovao se svemu što je radila. Jako sam tužan zbog Dinine smrti. Sve više meni dragih odlazi, sve više tuge u meni. Što je više bola u meni, ovaj mi svijet sve više postaje pusto mjesto. Počivaj u miru, draga Dino.

Dva dana prije toga napisao sam mali tekst, naslovio ga *Dini Katan, sa zahvalnošću*. Napisao: „Nikada nisam toliko žurio da napišem tekst. Hoću da budem brži od onoga što se može dogoditi. Jučer sam s Dinom Katan Ben Zion razmijenio nekoliko kratkih poruka. Dina je pjesnikinja i prevoditeljica. Prevodila je na hebrejski Andrića, Kiša, Lalića, Albaharija, Jergovića, Tišmu, Popu. Jučer mi javlja da je u bolnici, nije dobro, ali mi šalje naslovnice moje knjige koju je prevela, izaći će uskoro. Zahvaljujem se, kažem da se radujem knjizi, želim joj brzo ozdravljenje. Onda mi se danas javi jedna gospođa koju ne poznajem, kaže mi svoje ime, Renata Kabiljo, njeni su roditelji prijatelji s Dinom, kaže koliko je ozbiljno Dinino stanje, a Dina o tome ni riječi.

Dinu sam sreo jednom, na Hvaru, na skupu Bejahad, kada je promovirala svoju knjigu o židovstvu i Židovima bivše Jugoslavije u ogledalu književnosti. Knjiga je bila dobro primljena, premda je po svom značaju zasluživala više pažnje. Dina se nije žalila. Nije joj to bilo u prirodi. Uvijek tiha, radina, skromna i dobre volje. Zato su je mnogi cijenili i voljeli. Pisala je o raznim temama (u Jad Vašem u imaju njen tekst o reagiranjima židovskoga glasila u Zagrebu i jevrejskoga glasnika u Sarajevu na pojavu nacizma), ali najviše o piscima iz zemlje u kojoj se rodila. Živjela je u Sarajevu nekoliko godina. Unuka uglednoga sarajevskog knjižara Simona Katana, od djetinjstva je voljela knjige. Dinin otac Isak završio je elektrotehnički fakultet u Pragu, bio radioinženjer, a za vrijeme kratkog rata oficir u vojsci Kraljevine Jugoslavije i nakon kapitulacije u Drugom svjetskom ratu poslan u logor, u kojem je, iako Jevrej, kao zatočeni oficir preživio. Poslije rata nije imao mnogo sreće u socijalističkoj Jugoslaviji, doživio je neke nepravde i napustio zemlju. Dina je rasla u novoj sredini, u Izraelu, novi jezik nije samo naučila nego u potpunosti usvojila, ali je poznavanjem i prevodenjem dokazivala i povezanost sa svojim prvim je-

zikom. Na tom jeziku se i sa mnom dopisivala, a neke od svojih prepiski, kao onu s Danilom Kišom, i objavila. Njena iskustva, komunikacija i književni rad sabrani su u njenih pet birki poezije, od kojih jedna nosi znakovit naslov: *Vremena u nama*. Jedan esej u naslovu ima retoričko pitanje: *Biti pisac, šta je to*. Dina Katan na to je pitanje odgovarala pišući i prevodeći, odgovarala svojim radom. Ja sam samo jedan od onih kojega je njen rad mnogo radovao.

Žurio sam dok sam pisao ovaj tekst, nisam tada stigao napisati koliko mi je bilo drago s Dinom surađivati i koliko sam poštovao njen osjećaj za jezik i njenu brigu o svakom detalju, pa je znala, kada je prevodila moju knjigu *O kolodvoru i putniku*, a i kada je prevodila druge tekstove (gotovo uvijek je birala one koji se tiču izbjeglištva ili književnosti, što su bile i njene životne teme). Čim sam kratki tekst o Dini završio, poslao sam ga portalu Ajfelov most, napisao Ani Bogišić i Miljenku Jergoviću da bi bilo dobro objaviti tekst što je prije moguće, takva je situacija. Ana tekst objavljuje odmah, a navečer, iza promocije svoje nove knjige (i to baš knjige o emigracijama, knjige *Mudrost poraza, ludost pobjede!*), komentar tekstu dodaje Miljenko, u komentaru piše kako ga je obradovalo što mu se Dina javila sa željom da prevodi njegove izabrane priče i dodaje da mu je to vjerojatno „bio najveći kompliment (u njegovu) književnom životu“. Renata mi javlja da je Dina vidjela tekst, i moj i Miljenkov komentar, zahvaljuje. Zahvaljuje u toj situaciji. Dan prije toga javila mi se, u poruci napisala da je u bolnici, ali ništa nije rekla o svojoj bolesti, nego da je pročitala moju knjigu *Emigrantska slikovnica*, već je prevela dva teksta, a javlja mi i da uskoro, za koji dan, izlazi i njen prijevod na hebrejski moje knjige

Unuka uglednoga sarajevskog knjižara Simona Katana od djetinjstva je voljela knjige. Dina je stasala u drugoj sredini, u Izraelu, novi jezik nije samo naučila nego u potpunosti usvojila, ali je poznavanjem i prevodenjem dokazivala i povezanost sa svojim prvim jezikom. Na tom se jeziku i sa mnom dopisivala, a neke od svojih prepiski, kao onu s Danilom Kišom, i objavila

Pjesnikinja i prevoditeljica: Dina Katan

Ukratko, u pravitku prilaže naslovnu stranu. Zahvaljujem, hvalim Dinin trud. Ona odgovara jednom riječju: „Hvala“. Samo jedna riječ. Shvaćam da je situacija ozbiljna. A ona se ne žali. Navikli na teškoće, cijeli su je život pratili.

Dina je bila dijete kada je 1941. s majkom morala bježati iz Sarajeva, najprije u Mostar, pa u Dubrovnik, Split, Brač, Rab, onda na slobodni partizanski teritorij u Liku, pa u Bari, gdje su bili Britanci. Poslije će zapisati da su ta stalna bježanja i neželjena putovanja u njoj ostavila trag nesigurnosti i tmurnih osjećaja. Godine 1945. majka je, u želji da je zaštiti od daljih nevolja, šalje u Palestinu, njena rođakinja smješta je u kibuc, u kojem ime Dona mijenja u Dina. Nakratko se vraća u Sarajevo, a onda s majkom Bertom i ocem Isakom ponovo odlazi u Palestinu. Pohađa školu, diplomira književnost na Univerzitetu u Tel Avivu, doktorira 2011. s radom o jevrejskoj književnosti u bivšoj Jugoslaviji. Pisala je i objavljivala o književnicama jevrejskog porijekla, o Bohoreti, Ani Šomlo, Gordani Kujić, Zori Dirnbach, Evi Grlić, Jasminki Domaš, i o mnogim drugim, mislim da ni jednu književnicu židovskog porijekla nije izostavila.

O književnosti sam uvijek razgovarao s Dinom. Jednom sam joj spomenuo da se i moja baka prezivala Katan, spomenuh da smo možda Dina i ja rođaci, ali nismo dalje o tome, bilo nam oboma preče razgovarati o književnosti.

Dina Katan Ben Zion ostavila je iza sebe zanimljiv opus. Pisala je teorijske rasprave, napisala je i svoju autobiografiju, od objavljivanja koje na srpskom je odustala, darivala je svijetu svoje stihove, svojim sunarodnjacima prijevođe knjiga pisaca iz bivše Jugoslavije i to baš onih pisaca koje je sama rado čitala. Na kraju je i svoje tijelo darovala medicinskom institutu. Svi koji su je poznavali potvrđuju da je njena dobrota bila poklon ovom svijetu.

Post scriptum.

Kada sam završavao ovaj tekst Riki Daskal, pjesnikinja i povjesničarka umjetnosti, Dinina bliska prijateljica, javlja na Facebooku da je nakon dvije godine odgađanja, taj dan, 22. juna, izašao Dinin prijevod moje knjige *Ukratko*, s pogovorom izraelskog filozofa Avija Sagija i Dininim predgovorom. Dina knjigu nije vidjela.

Strip

Umjetnik u gladovanju

Tjeskobne teme: Danijel Žeželj

Piše Arnela Vučković

U sklopu ovogodišnjeg Subversive Film Festivala pod naslovom *Od distopije do utopije: sve je još uvijek moguće*, održana u Zagrebu od 14. do 29. svibnja, otvorena je izložba u galeriji Forum *Umjetnik u gladovanju* poznatoga zagrebačkog autora stripova, slikara, animatora i ilustratora Danijela Žeželja.

Na izložbi je prikazan ciklus nastao za njegovu novu grafičku novelu *Kao pas*, inspiriran književnim djelima Franza Kafke (*Proces*, *Dnevnic*, *Dvorac*, *Carevo pismo*, *Umjetnik u gladovanju*, *Plave bilježnice*...). U grafičkoj noveli kojoj je okosnica pripovijetka *Umjetnik u gladovanju* autor vizualnom naracijom oslikava složen, tjeskoban i nadrealan svijet te 21. stoljeću. Čini se da je festival Subversive idealan okvir za ovakvo predstavljanje Kafke jer njegova djela u osnovi i jesu subverzivna, u smislu propitivanja odnosa pojedinca i okoline, odnosno sustava. Kao da je danas ta tema aktualnija nego u vrijeme kada je pripovijetka napisana, pa je ovo bio pravi trenutak i za izložbu i za roman, koji će uskoro biti objavljen.

Danijel Žeželj odlučio je izložiti crteže kao velike grafike, a tekst koji je u romanu uklopljen u stranice stripa izložen je na zidu u obliku didaskalija. Crteži nisu originali, nego otisci velikog formata – ukupno ih je 33. Kretanjem kroz galeriju može se postupno pratiti izvorna narativna nit grafičkog romana, što je preduvjet za razumijevanje. Promatraču je prepušteno da tekstove prije svake cjeline čita ili ne čita, povezuje linearno ili kako želi. Ali sve su priče povezane i daju jednu pripovjednu dimenziju na izloženom materijalu.

Kao jedan od najutjecajnijih književnika 20. stoljeća, Kafka je ostavio snažan trag ne samo u modernoj književnosti nego

i u filozofiji, sociologiji i psihologiji, slikarstvu, stripu. Zbog nadrealne, egzistencijalne, apsurdne prirode zapleta i sveukupne otvorenosti za tumačenje njegov je žanr višeznačan i stvara plodno tlo za inspiraciju mnogim umjetnicima.

Znamo da je nadahnuo brojne autore, stoga ne iznenađuje da mnogi umjetnici žele koristiti Kafkine referencije, citate i likove zbog njihove snage i utjecaja na umjetnost i kulturu općenito. David Bowie u svom je klasičnom *Ashes to Ashes* parafrazirao Kafkin jezikoviti citat o moći književnosti kao sjekiri koja treba „probiti led“ u nama, a Susan Sontag naglašavala je da je privlačio prevoditelje poput pijavica.

Preciznim opisom odnosa pojedinca i društva Kafka nas suočava sa strašnim aspektima ljudske egzistencije. Duhovit je i suptilno ironičan te čitatelje nerijetko ostavlja u nedoumici. Upravo suptilna dimenzija duhovnosti i duhovitosti privukla je autora izložbe da stvori crteže koji grade kontrast svijetla i sjene. Grafike koje je Žeželj izložio za svoju novu novelu *Kao pas* prenose mračnu atmosferu

Žeželjeve grafike nadahnute Kafkinom književnošću sugeriraju mrežu zamršenosti i nedokučivosti ljudskog postojanja, stanje transformacije pomiješano s osjećajem izolacije, nepripadanja i gubitka identiteta

Kafkinih djela, u kojima dominira osjećaj klaustrofobije i bezizlaznosti, likovi su zarobljeni u nejasnim i nelogičnim svjetovima, a sve je to prezentirano s pomoću palete crno-bijelih tonova. Ono što Kafka naglašava u svojim djelima – odnos pojedinca i društva – Žeželj posreduje vizualnom interpretacijom, produbljujući još više našu svijest o složenosti i višeznačnosti tih odnosa.

„*Umjetnik u gladovanju* posebno je zanimljiva priča jer predstavlja metaforu umjetnika u društvu“. „Može se tumačiti kao njegov testament o vlastitom položaju pisca i umjetnika u odnosu na društvo.“

Jasnim odgovorom Danijel Žeželj objašnjava zašto je izabrao Kafku kao izazov za djelo u kojem spaja sliku i tekst. Kafkini likovi i njihove unutarnje borbe, kontrasti i sukobi koje pronalazimo u njegovim pričama pružaju bogat materijal za ilustraciju i stvaranje vizualnih scena. Kontrastima svjetla i sjene Žeželj nas uvodi u zagonetni labirint Kafkinih misli, otvarajući prostor za različite interpretacije i razumijevanje o ljudskoj egzistenciji, moći književnosti i umjetnosti. Izložene grafike sugeriraju mrežu zamršenosti i nedokučivosti ljudskog postojanja, stanje transformacije pomiješano s osjećajem izolacije, nepripadanja i gubitka identiteta.

Čitav Kafkin život i njegovo autorstvo bilo je ambivalentno. Iako je strastveno pisao, istodobno je patio od unutarnjih sumnji, nesigurnosti i straha od objavljivanja. Njegova ambivalencija u društvu manifestirala se kroz osjećaje izolira-

nosti i otuđenja, dok je istovremeno osjećao odgovornost i pokušavao se uklopiti u očekivanja okoline. Njegov unutrašnji sukob bio je povezan i s njegovim židovskim identitetom. Osjećao je snažnu pripadnost židovskoj kulturi i tradiciji, ali istodobno je bio svjestan nesigurnosti i izazova s kojima su se Židovi suočavali. Sve te suprotnosti pridoni-jele su slojevitosti i dubini Kafkine književnosti, odražavajući unutarnje sukobe i kompleksnost ljudske egzistencije te često ostavljajući čitatelje u stanju nerazriješenosti i zbu-njenosti.

Umjetnik u gladovanju priča je koja najbolje opisuje situaciju onih koji se bave ili bi se htjeli baviti umjetnošću. Prilagoditi se ili se izložiti marginalizaciji dvije su glavne premise Kafkine priče. Tužna priča o umjetnosti što umire od izgladnjivanja koje je umjetnik sam sebi nametnuo i posljedicama tvrdoglava držanja za svoj poziv.

Priča završava s radnicima koji pokapaju umjetnika gladovanja i zamijene ga panterom. Za razliku od umjetnika, pantera živahnom energijom zadržava pozornost publike. Završetak priče otvara prostor za tumačenja onoga što je Kafka mislio o umjetniku i njegovu položaju na tržištu.

Odbijanje gladnog umjetnika da se bavi bilo čim osim umjetnošću odbacivanje je kapitalističkih ideala: on odbija zaposliti se, zarađivati novac i konzumirati ga. Ali, naravno, to nije tako jednostavno kao što se čini. Iako je doslovno zatvoren u kavez i izoliran od svijeta, umjetnik gladovanja i dalje je pod ograničenjima društva.

Njegov nadzornik kao agent komodifikacije umjetnosti (pretvara je u nešto što ima novčanu vrijednost), brka viziju i veličinu gladnog umjetnika štiteći svoju investiciju, ograničavajući izložbu na četrdeset dana. No bez nadzornika / menadžera koji organizira spektakl gladni umjetnik ne bi imao publiku za svoju umjetnost – jednostavno bi propao. U stvarnom smislu, umjetnik i nadzornik ovise jedan o drugome. Kroz njihovu ovisnost priča prikazuje način kako su umjetnost i zabava bile i ostale neraskidivo isprepletene.

Kako je publike sve manje, gladnom umjetniku pada vrijednost i kavez postaje vredniji od njegova života. Dakle, iako umjetnik gladovanja želi izaći izvan društva i osloboditi se materijalnih imperativa, uspjeh njegova djela uvjetovan je upravo materijalnim vrijednostima. Umjetnost je zasjenio spektakl profitabilne predstave.

Uvijek se iznova ponavlja pitanje mora li se umjetnik podrediti željama publike ili je bolje da slijedi vlastite impulse, čak i ako publika nestane? U doba novih medijskih tehnologija želje su samo promijenile formu – umjetnik je dobio na važnosti kod takvih magnata kao što su Bill Gates i Elon Musk – kao nova pantera u kavezu. Simbolična marginalizacija u Kafkinoj priči nije ograničena samo na umjetnost. Može se primijeniti i na šire područje djelovanja kao metafora za sve veću marginalizaciju koju društvo trenutačno doživljava s radom, koji je zamijenjen dugoročnom, isplativom tranzicijom u automatizaciju. Kafkin umjetnik postavlja izazovnu dilemu koja nas potiče da razmislimo o cijeni prilagodbe, suprotstavljenoj potrebi za individualnošću. Prilagodba može značiti stanovit put prema uspjehu, ali i rezultirati gubljenjem identiteta i stvaralačkog potencijala.

NOVI OMANUT

Prilog židovskoj povijesti i kulturi

Broj 2 (159) Zagreb, travanj-svibanj-lipanj 2023 / omer-sivan-tamuz-av 5783 – ISSN 1331-8438

Časopis izlazi tromjesečno

Nakladnik: Židovska općina Zagreb

Za nakladnika: Ognjen Kraus

Sunakladnik: Kulturno društvo Miroslav Šalom Freiburger

Zagreb, Palmotičeva 16, tel ++385 (01) 4817 655

Žiro račun kod IBAN HR4223600001101558364

Savjet časopisa: Nadežda Čaćinović, Koraljka Kos, August Kovačec, Arijana Kralj

Kontakti

Glavni urednik: Zdravko Zima (novi.omanut@yahoo.com)

Uredništvo: Ljiljana Dobrovšak, Vesna Domany Hardy, Tamara Jurkić Sviben (pomoćnica glavnog urednika), Živko Gruđen, Ivan Mirnik, Spomenka Podboj

Inozemni dopisnici: Suzana Glavaš (Napulj), Predrag Finci (London), Mirjam Steiner Aviezer (Tel Aviv)

Lektorica: Saša Vagner

Grafička priprema: 3petit, Zagreb

Tisak: Offset tisak NP GTO d.o.o

Nakladnik +385 1 4922 692, mail: jcz@zg.t-com.hr, www.zoz.hr

Sunakladnik +385 1 4817 655, mail: kulturno.drustvo.freiburger@zg.t-com.hr,

www.kd-miroslavsalomfreiburger.com

Godišnja pretplata za 4 broja iznosi 60, 00 kn / za inozemstvo EUR 25, 00

Žiro račun kod IBAN HR4223600001101558364

Devizni račun: HR4923600001500260173

Swift: ZABAHR2X

NOVI OMANUT izdaje se financijskom potporom Savjeta za nacionalne manjine RH